

AZ ÁRPÁD-KORI EGRI PÜSPÖKI KÖZPONT KIALAKULÁSA

BUZÁS GERGELY*

2016–2019 között végeztünk feltárásokat az egri várban. Ezek során a vár, illetve az egri püspöki központ 11–13. századi történetére vonatkozó fontos új megfigyeléseket tehettünk. A régészeti megfigyelések alapján a vár legkorábbi előzményeként egy 11. század első feléből származó királyi udvarház épületeit azonosítottuk. Véleményünk szerint ez fogadta be az 1068 után először ideiglenesen, majd 1091 után véglegesen az egyházmegye központját, amely korábban Bihar várában lehetett. Rekonstruáltuk a román kori székesegyház építéstörténetét, és nagyrészt feltártuk a székesegyház északi oldalán a 12. század folyamán több lépésben kiépült káptalani kerengőt és püspöki palotát, valamint több ponton azonosítottuk a 13. század első felében kiépülő, két részből álló első püspökvár falait (1. kép).

Kulcsszavak: Eger, középkor, építészettörténet, román kori építészet, katedrális, káptalani kerengő, vár

Between 2016 and 2019, we conducted a series of excavations in Eger Castle, in the course of which we gained a number of new insights regarding the 11th–13th century history of the castle and the episcopal seat. On the testimony of the written sources and the archaeological record, the castle's earliest antecedent was a royal manor house from the first half of the 11th century. In our view, this building functioned as the centre of the diocese – which had earlier probably been located in Bihar Castle – first temporarily after 1068, then, after 1091, permanently. We were able to reconstruct the architectural history of the Romanesque cathedral and we excavated the cathedral's cloister and the episcopal palace on the cathedral's northern side, built in a number of successive phases. We also succeeded in identifying the walls of the first episcopal castle built in the first half of the 13th century (Fig. 1).

Keywords: Eger, Middle Ages, architectural history, Romanesque architecture, cathedral, cathedral cloister, castle

☞ Kézirat beérkezett: 2020. március 3. Kézirat elfogadva: 2020. június 29.

* Buzás Gergely: Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma; 2025 Visegrád, Fő u. 23.; e-mail: buzasgergely@visegradmuzeum.hu

Az egri vár tervezett helyreállításának előkészítéseként 2016-ban két próbaásatást,¹ 2017-ben,² majd 2019-ben³ két megelőző feltárást folytat-

¹ A Modern Városok Program keretében, a vár északi felében tervezett helyreállításokhoz kapcsolódó próbaásatást a Forster Központ (ma Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt.) megbízásából, a Salisbury Kft.-vel a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeumával (MNM MKM) és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) Régészettudományi Intézetével együttműködésben végeztük el két szakaszban. A munka első szakaszában, 2016. 06. 07. és 2016. 06. 17. között a várszékesegyház hosszaházában és a hosszaház északi előterében nyitottunk 5 szelvényt, a munka 2016. 07. 05. – 2016. 07. 08. közötti második szakaszában az északi várkapu belső oldalán nyitottunk két szelvényt. Ásatásvezető: Buzás Gergely (MNM MKM), technikusok: Dávid Áron (Salisbury Kft.), Blaskó Martin (Salisbury Kft.), Lóki Róbert (PPKE), Lóki Eszter (PPKE). Az ásatás előzetes jelentése: BUZÁS 2017a.

A vár déli részének GINOP program keretében tervezett helyreállításának próbafeltárást 2016. 10. 18–27. között végeztük el a Forster Központ, a Salisbury Kft. és az MNM Mátyás Király Múzeumának együttműködésével. A próbafeltárást során három területet vizsgáltunk: a délkeleti fülésbástya déli felének belső részét, a Varkoch-kapu előterét és a délnyugati ágyúdobot. Ásatásvezető: Buzás Gergely (MNM MKM), ásatási technikusok: Princz Diána (MNM MKM), Szabó Orsolya (Salisbury Kft.), Rácz Barbara (Salisbury Kft.).

² A Modern Városok Program keretében, a Dobó István Vármúzeum (DIV) és a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeumának együttműködésével végzett megelőző feltárást két szakaszban, 2017. 03. 29. és 2017. 06. 09., illetve 2017. 10. 10. és 2017. 11. 15. között öt helyszínre terjedt ki: a középkori székesegyház nyugati és északi oldalára, a gótikus püspöki palota keleti oldalára és a Zárkány-bástyára. A területen 23 szelvényt nyitottunk, amelyekkel 1700 m²-es területet tártunk fel, 23 503 darab leletet hoztunk felszínre. Ásatásvezető: Buzás Gergely (MNM MKM), régész munkatársak: Berecz Barbara (DIV), Boruzs Katalin (MNM MKM), Gróf Péter (MNM MKM), Kocsis Edit (MNM MKM), Kovács István (MNM MKM), régésztechnikusok: Princz Diána (MNM MKM), Rákóczi Gergely (DIV), Rosta Péter, Rácz Kristóf (DIV), Tanyi Sándor (DIV). A megelőző feltárással egy időben, a régészeti kutatással együttműködve végezte el Bozóki Lajos művészettörténész az északi várfal keleti szakaszának kutatását is. A felmérési dokumentáció készítésében Sandó Norbert (Pazirik Informatikai Kft.) működött közre, a gépi földmunkát Kökény Krisztián (Víz-Fuvar Kft.), a kézi földmunkát az Ásatárs Kft. végezte el. Az ásatás előzetes jelentése: BUZÁS 2019a.

³ A GINOP program keretében 2019. július 15. és augusztus 14. között, a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király múzeuma és a Dobó István Vármúzeum együttműködésével végeztük el az egri vár zászlódobjának teljes felületű megelőző feltárást. Összesen 886 m²-nyi területet vizsgáltunk meg, 424 egységben 8057 darab régészeti lelet került elő. Ásatásvezető: Buzás Gergely (MNM MKM), régész munkatársak: Berecz Barbara (DIV), Gróf Péter (MNM MKM), Kocsis Edit (MNM MKM), Mikesi Anna (MNM MKM), Princz Diána, régésztechnikusok: Molnár Éva (MNM MKM), Raáb Donát (DIV), Rácz Kristóf László (DIV), Rákóczi Gergely (DIV), Rosta Péter. A felmérési dokumentáció készítésében Sandó Norbert (Pazirik Informatikai Kft.) működött közre, a gépi földmunkát Kökény Krisztián (Víz-Fuvar Kft.), a kézi föld-

tunk (2–5. képek). A munkák előkészítése során a Dobó István Vármúzeum munkatársai szisztematikusan összegyűjtötték,⁴ majd feldolgoztuk az egri vár korábbi feltárássainak dokumentációs anyagait⁵ és kőfaragvány leleteit.⁶ Az új ásatások során alkalmunk nyílt olyan területek feltáráására is, amelyhez a 19–20. századi beépítések miatt a korábbi kutatások nem férhettek hozzá. Ennek köszönhetően az egri vár történetének számos, korábban tisztázatlan kérdéséhez sikerült új adatokat szerezni, és így most lehetőségünk nyílik a középkori vár és püspöki központ korai történetének felvázolására.

Kutatástörténet

Az egri vár régészeti kutatását 1862-ben Ipolyi Arnold kezdte meg, de az ő ásatása még csak a székesegyház késő gótikus szentélyét érintette.⁷ A folyamatos régészeti kutatások 1925-ben Pálosi Ervin és Pataki Vidor vezetésével indultak meg és 1940-ig tartottak. Ekkor tárták fel a székesegyház teljes területét, valamint a vár erődítményrendszerét is kutatták.⁸ A székesegyházról északra eső területen 1935-ben egy istálló építése során egy kétszintes épület maradványait tárták fel, majd a kiásott falak egy részét visszabontották. Ettől az épülettől délre 1937–1938-ban kiásták a Szent István-templom falmaradványait. Amikor az 1870 óta a várban állomásozó katonaság 1957-ben kivonult az épületegyüttesből, Kozák Károly – az Országos Műemléki Felügyelőség régésze – kezdehetett a korábbiaknál sokkal nagyobb léptékű régészeti feltárással. A gótikus püspöki palota régészeti kutatását 1957-ben kezdte meg, és 1989-ben bekövetkezett haláláig vezette az egri vár ásatásait.⁹ Ebben az időszakban a vár csaknem teljes területén végzett új, vagy a régi kutatásokat hitelesítő feltárással. Az 1990-es években az ásatások nagyrészt leálltak, és a

munkát az Ásatárs Kft. végezte el. Az ásatás előzetes jelentése: BUZÁS 2019b.

⁴ A korábbi ásatási dokumentációk rendezését és digitalizálását a Dobó István Vármúzeum munkatársai: Nagy László, Vágvolgyi Bence, Halász Ágoston és Havasy Orsolya végezték el.

⁵ 2017-ben készítettem el *Az egri vár építéstörténete* című dokumentációt.

⁶ Az egri vár kőfaragványainak művészettörténeti feldolgozásával 2000 óta foglalkozom (BUZÁS 2006).

⁷ IPOLYI 1865.

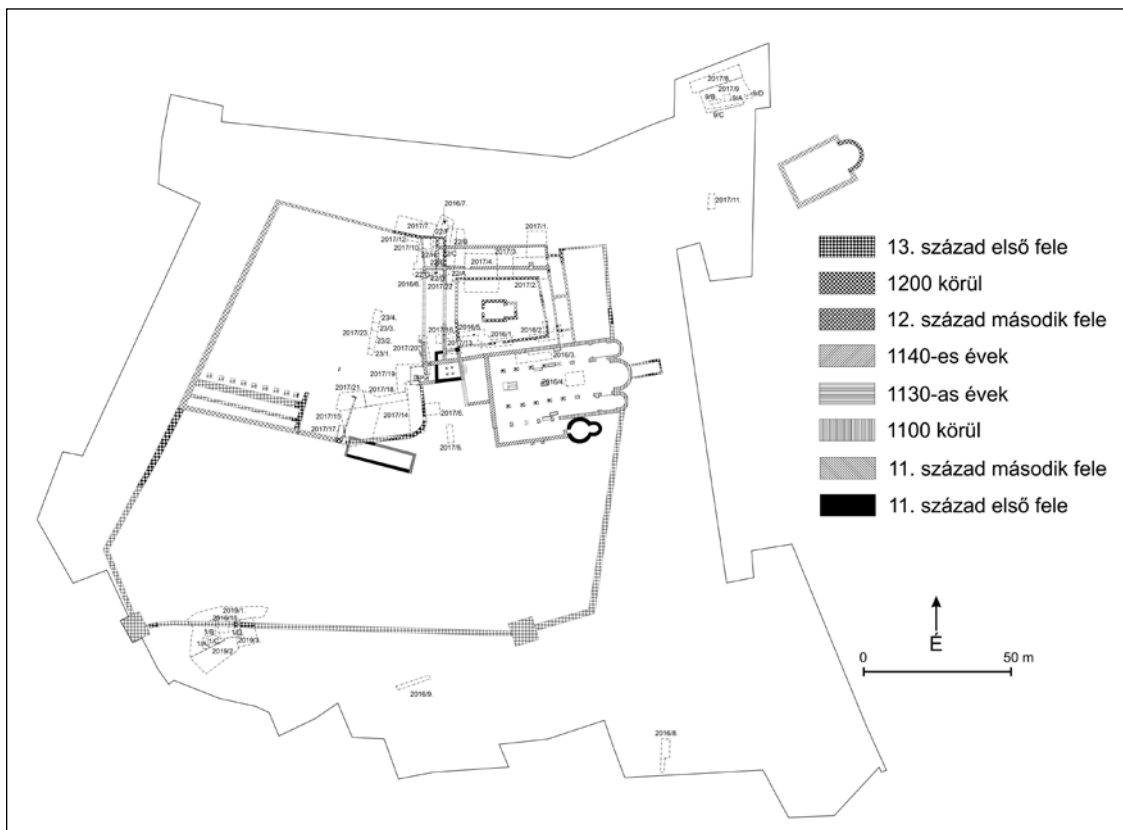
⁸ LÉNÁRT 1982.

⁹ DÉTSHY-KOZÁK 1964; KOZÁK 1966; DÉTSHY-KOZÁK 1967; KOZÁK 1969a; KOZÁK 1969b; KOZÁK 1972; KOZÁK-SEDLMAYR 1972; DÉTSHY-KOZÁK 1972; KOZÁK 1974; KOZÁK 1975; KOZÁK 1979; KOZÁK 1981; KOZÁK 1983; KOZÁK 1984b; KOZÁK 1986; KOZÁK 1987; KOZÁK 1990. Kozák Károly ásatásaiban Kárpáti János is közreműködött: KÁRPÁTI 2010.

1. kép. Az egeri vár periodizált alaprajza

Fig. 1. Plan of Eger Castle with the architectural periods

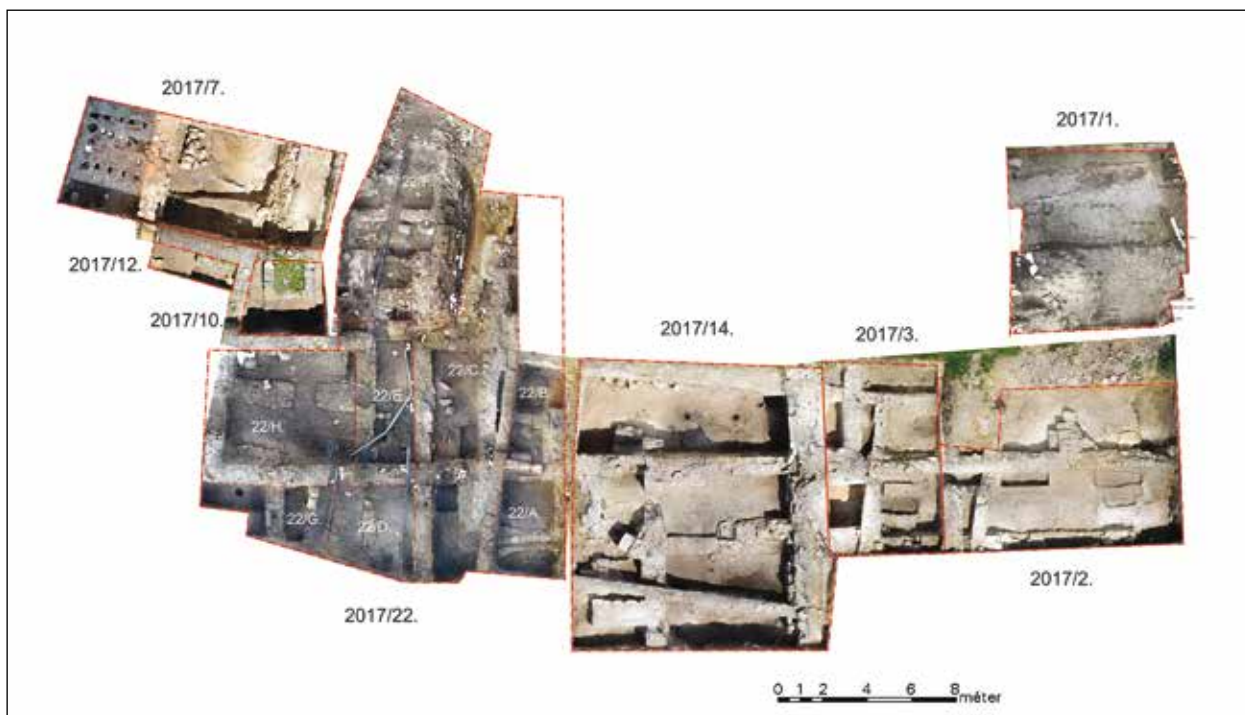
2. kép. Ásatási helyszínrajz a tatárjárás előtti épületek feltüntetésével

Fig. 2. Excavation plan showing the buildings predating the Mongolian invasion

3. kép. A székesegyház északi felének 2016. évi ásatási légifotója

Fig. 3. Aerial photo of the excavated area in the cathedral's northern half, 2016

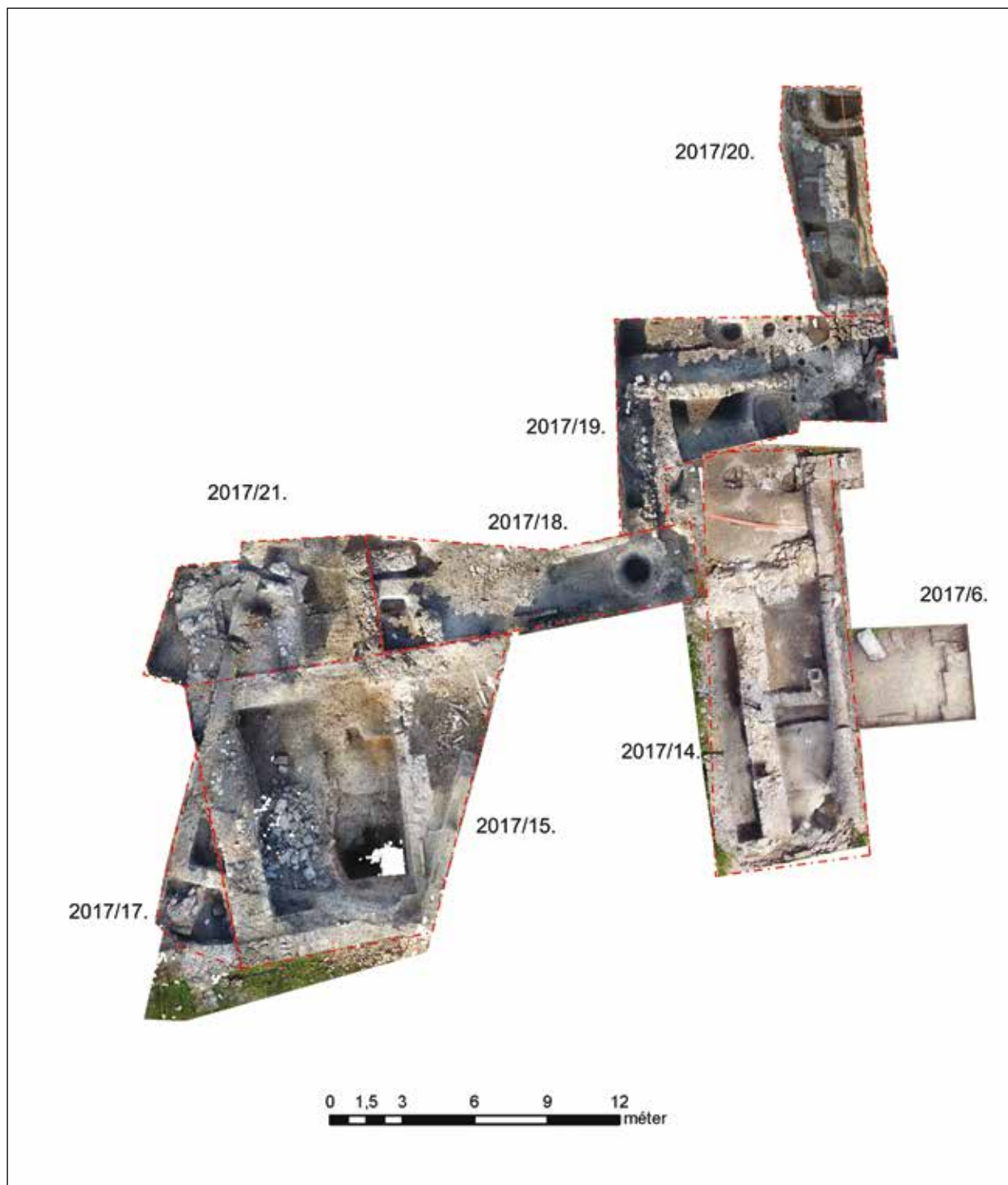

4. kép. A káptalani kolostor északi részének 2017. évi ásatási ortofotója

Fig. 4. Orthophoto of the excavated area in the northern half of the cathedral's cloister

továbbiakban csak kisebb leletmentésekre, megfigyelésekre volt lehetőség. 2000 körül a székesegyház és a környező területet súlyosan megbolygatták egy csapadékvíz elvezető rendszer kiépítésével. 2006-ban Fodor László, a Dobó

István Vármúzeum régésze a 4. számú múzeumi épület belsejében egy aknával feltárta a várhegy sziklájába mélyített, úgynevezett dézsmapince bejáratát, és az északi várkapu belső oldalán is nyitott két kutatóárkot. 2013–2015 között a vár-

5. kép. A székesegyháztól nyugatra eső terület 2017. évi ásatásának ortofotója

Fig. 5. Orthophoto of the excavated area west of the cathedral, 2017

múzeum munkatársai: Nagy László, Giber Mihály és Halász Ágoston kezdett újabb jelentős kutatásokba.¹⁰ 2014-ben a székesegyház előtt hitelesítő ásatást folytattak, és egy szelvényt nyitottak az északi várfal belső oldalán, az 1935-ben megtalált középkori épület pincéjében, továbbá felügyelték az északi várkapun belül végzett kábelfektetési munkákat.

A püspöki központ előzményei (12. kép)

Az egri vár területén a legkorábbi épületek az 1970–80-as években, Kozák Károly ásatásai során kerültek elő. 1974–1975-ben, majd 1980–81-ben a székesegyház északnyugati tornya előtt egy közel négyzetes alaprajzú, megközelítőleg 9×11 m-es alapterületű, 1 m-es falvastagságú épületet ástak ki (9–10. képek). Megtalálták az épület déli falát, valamint a nyugati falának és az északi fala nyugati felének az alapozását. 2017-ben mi az épület eddig ismeretlen északkeleti részét kívántuk tisztázni. Sajnos e korábban feltáratlan falszakaszt a 2000-ben végzett csatornázási munkák során szinte teljesen elpusztították, de egy falsarkot meg tudtunk fogni, amely elhelyezkedése alapján feltehetően az épület északkeleti sarka lehetett. Az épületnek így csak a keleti falát nem ismerjük, ezt ugyanis a 14. századi templomtorony alapozása teljesen elpusztította. Az azonban Kozák Károly és Nagy László ásatásai alapján bizonyos, hogy a torony belsejében már nem volt nyoma ennek az épületnek. Talán toronyszerű kőépületként rekonstruálhatjuk az építményt. 1980-ban, a középkori székesegyház déli oldalán egy 9 m átmérőjű, patkóíves apszisú rotundát találtak (6–7. képek). A rotunda belsejében egy később kiürített, kőlapokból összeállított sírt tártak fel¹¹ (8. kép). Ugyanakkor, a rotundától 52 m-re nyugatra, a korábban feltárt kőépülettől 32 m-re délre, egy legalább 25 m hosszú palotaépület déli falára is rábukkantak, majd 1982-ben tőle 7 m-re megtalálták az épület északi falának egy szakaszát is (11. kép). Mindhárom feltárt korai kőépület jellegzetes kis méretű, lapos kváderekből épült, amihez hasonló falazásmód jellemzi az abasári udvarház 1040-es évekre keltezhető rotundáját is.¹²

A rotunda és a tőle északnyugatra álló toronyszerű kőépület, illetve falaik alatt korábbi sírok kerültek elő¹³ (6., 9. képek). E sírok egy olyan nagy kiterjedésű temetőhöz tartoztak, amelynek leg-

korábbi sírjai – mellékleteik alapján – a 10. század végére keltezhetők.¹⁴ A korai épületcsoport tehát egy, már létező temetőre települt rá, de a temetőt ezek felépültét követően, sőt a későbbi székesegyház felépülte után is tovább használták. Azt semmi sem támasztja alá, hogy e temető eredetileg is templom körüli temetőként létesült volna, talán csak akkor alakulhatott azzá, mikor a területén később felépült a rotunda.

A rotunda és a tőle nyugatra emelkedő két kőépület a székesegyház és a román kori palota- és káptalani épületek falaihoz viszonyított relatív kronológiájuk alapján a várhegy legkorábbi épületei lehettek (12. kép). A rotunda feltehetően azonosítható a Szűz Mária kápolnával, amelyet Rozgonyi Péter püspök 1430-as oklevele alapján Szent István király alapított és a tatárok pusztítottak el, majd Rozgonyi püspök egy társaskáptalan egyházaként alapította újra.¹⁵ A téglalap alakú kőépület minden bizonnyal palotaépület lehetett, a közel négyzetes építmény pedig esetleg lakótoronyként értelmezhető. E három épület egy, a 11. század első felében épült udvarházat alkothattak.¹⁶ Több hasonló udvarházat ismerünk a 11. századi Magyarországról: Visegrád megye dunántúli részén a dömösi udvarházat elsőként I. Béla korában történt esemény kapcsán említették. A későbbi prépostság épületébe belefoglalva került elő az udvarház téglalap alakú kőépülete.¹⁷ Visegrád megyének a Duna bal parti részén állt a váci udvarház. Erről írott források nem maradtak fenn, épületét azonban a középkori váci székesegyházban folytatott ásatások tárták fel az I. Géza-kori templom nyugati szentélye alatt. Az épületnek két építési periódusát lehetett kimutatni: a téglalap alaprajzú, alapincézett palotát egy második periódusban egy toronnyal bővítve átépítették.¹⁸ Veszprém megyében a zirci királyi udvarházat említi meg a Képes Krónika I. András király halálának helyszínéül. Az udvarházat teljes egészében

¹⁴ A temető feltárásáról: KOZÁK 1979; KOZÁK 1981; KOZÁK 1986.

¹⁵ SUGÁR 1984, 149–150.

¹⁶ Kozák Károly és Fodor László úgy gondolta, hogy a székesegyház déli oldalán feltárt falak egy, a rotundával egybeépült palota maradványai. (KOZÁK 1984a, 130–131; KOZÁK 1990, 333–341) E falmaradványok azonban sokkal inkább a székesegyház 12. századi oldalkápolnájának falaival azonosíthatók. Ezt igazolja, hogy az épület északi oldalát nem tömör fal, hanem a román kori székesegyház déli mellékhajójába nyúló árkádsor külön, pontszerűen alapozott pillérei alkották. Erről részletesebben lásd alább, a 12. századi székesegyház falmaradványainak leírását.

¹⁷ GEREVICH 1983.

¹⁸ BUZÁS–KOVÁCS 2019, 139. Itt szeretnék köszönetet mondani Batizi Zoltánnak, aki a váci székesegyház és környezet feltárását végezte, és még publikálatlan kutatási eredményeit megosztotta velem.

¹⁰ NAGY 2015.

¹¹ KOZÁK 1990, 333–341.

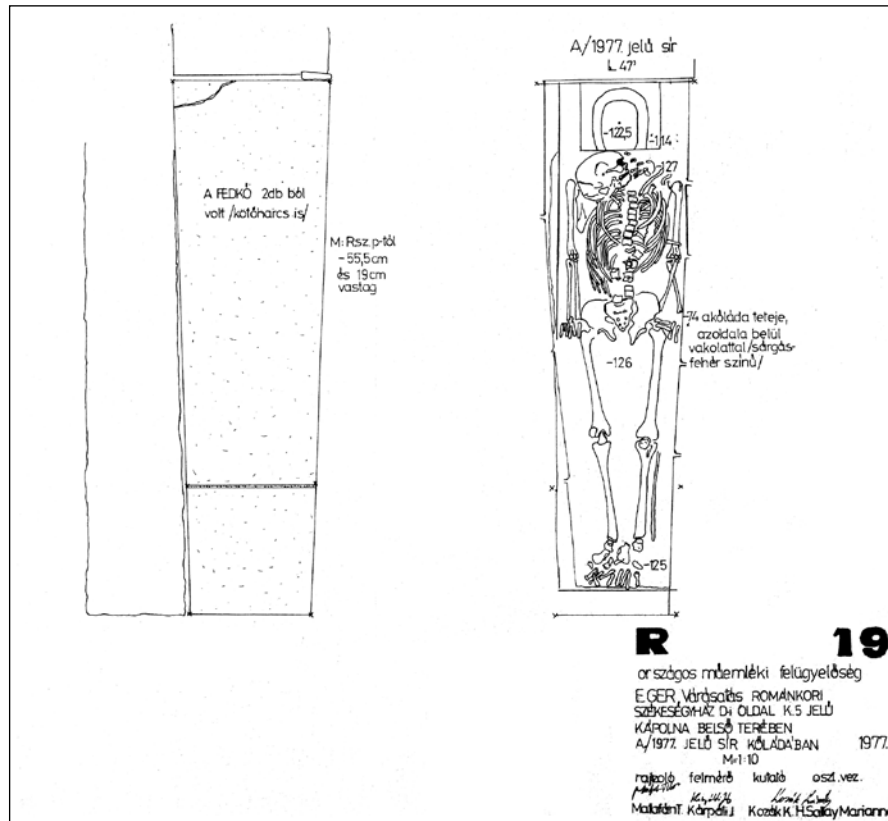
¹² BUZÁS 2017b.

¹³ A rotunda fala alól előkerült sírokra Halász Ágoston hívta fel a figyelmet, amelyért ezúton is szeretnék neki köszönetet mondani.

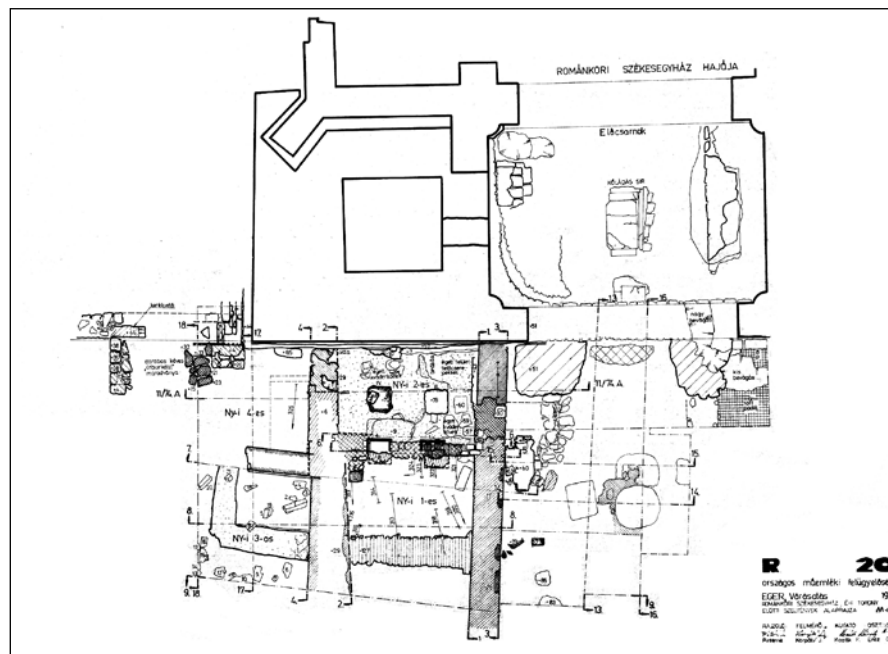
6. kép. A rotunda déli fala alatt és mellett feltárt sírok 1980-as ásatási alaprajza

Fig. 6. Plan of the graves excavated under and beside the rotunda's southern wall, 1980

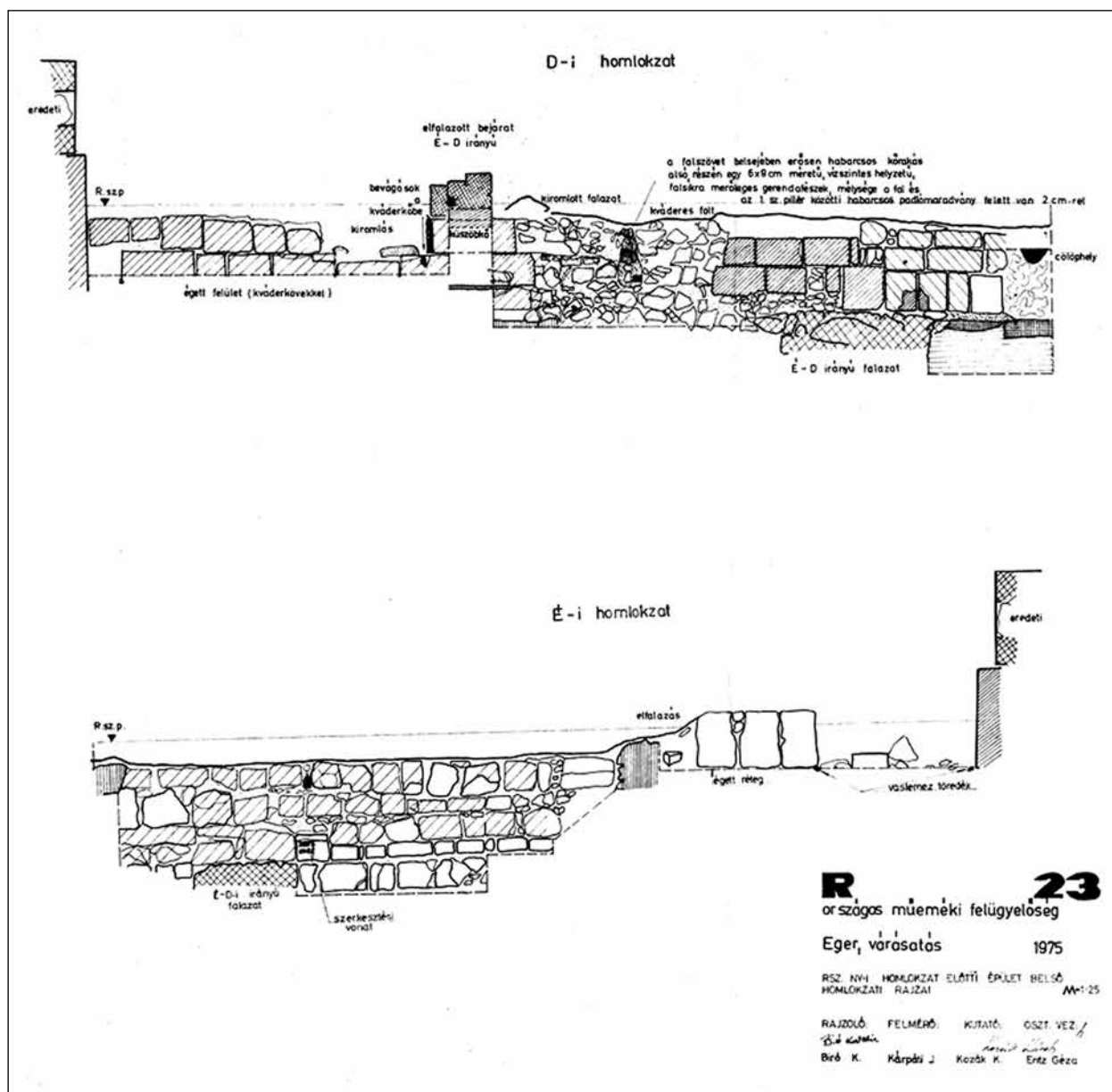
8. kép. A rotundában feltárt A/1977 sír rajza, 1977

Fig. 8. Drawing of Grave A/1977 uncovered inside the rotunda

9. kép. A székesegyház északnyugati tornya előtt feltárt több periódusú XI. századi épület 1975-ös ásatási alaprajza

Fig. 9. Plan of the 11th century multi-period building in front of the cathedral's north-western tower, 1975

10A. kép. A székesegyház északnyugati tornya előtt feltárt több periódusú XI. századi épület északi és déli falainak külső és belső homlokzatfelmérései, 1975

Fig. 10A. Survey of the outer and inner sides of the northern and southern walls of the 11th century multi-period building uncovered in front of the cathedral's north-western tower, 1975

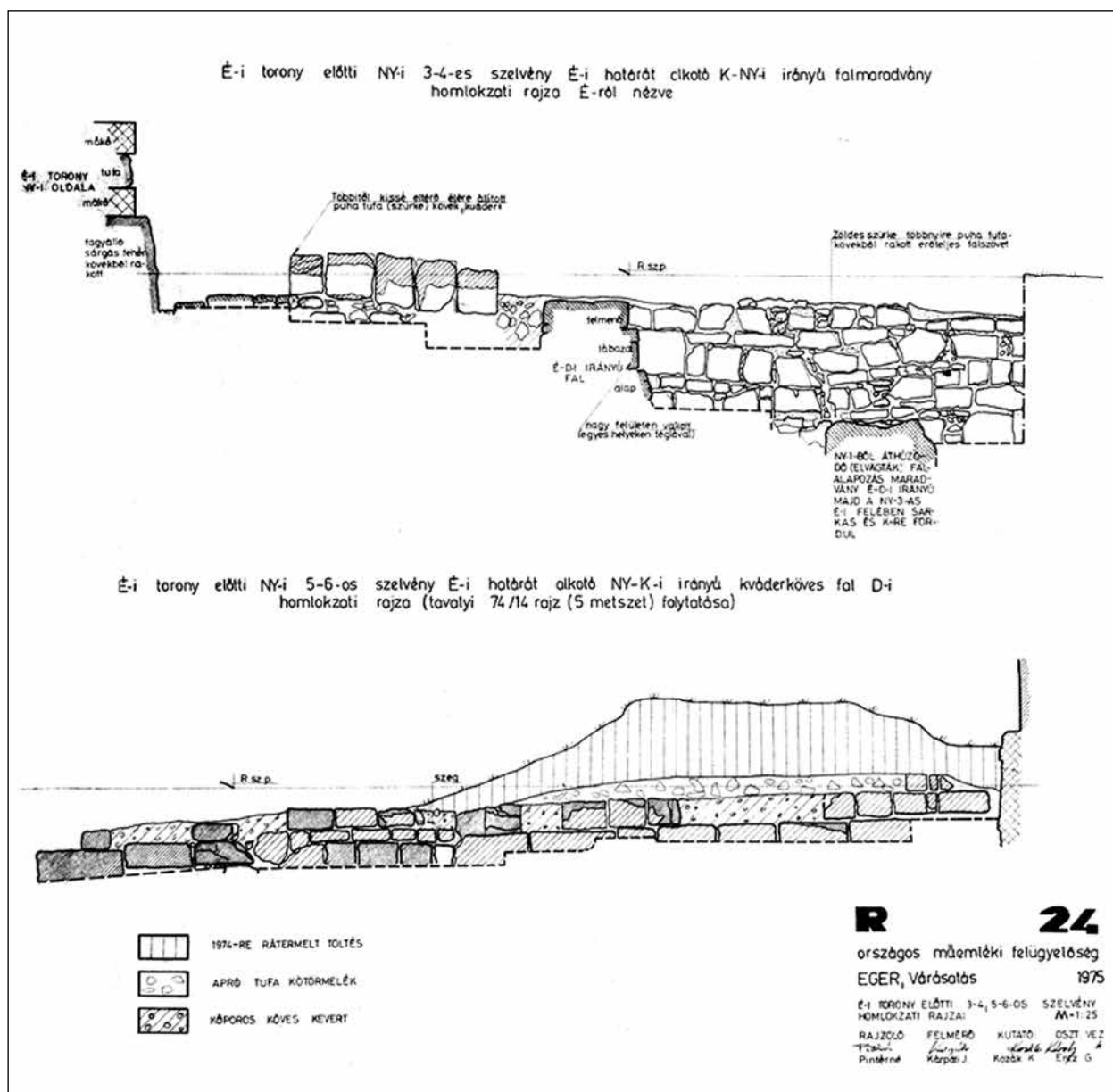
feltárták, így ismerjük a kétperiódusú palotaépületet, amely eredetileg egy rövidebb téglalap alakú épület volt, a közelében egy félköríves szentélyű templommal, majd a régi palotarész és a templom közé egy nagyobb helyiséget építettek be.¹⁹ Az egréhez leginkább hasonló épület-együtttest Illyédről ismerünk, ahol egy II. András korában említett, de a 12. század végén már bizonyosan létező királyi udvarház maradványait

tárták fel: az udvarház egy rotundából, egy téglalap alakú palotaépületből és egy 10×10 m-es, 1,5 m-es falvastagságú, kétosztatú toronyszerű épületből állt.²⁰ Az egrihez igen hasonló méretű, és falvastagságú torony az 1060–70-es évekre keltezhető pécsi püspöki palota lakótornya is, amely egy hosszú téglalap alaprajzú palotaépület egyik rövidebb végéhez csatlakozott.²¹

¹⁹ MRT 4, 263–266.

²⁰ KARCZAG-SZABÓ 2012, 238.

²¹ BUZÁS 2016, 82–83.

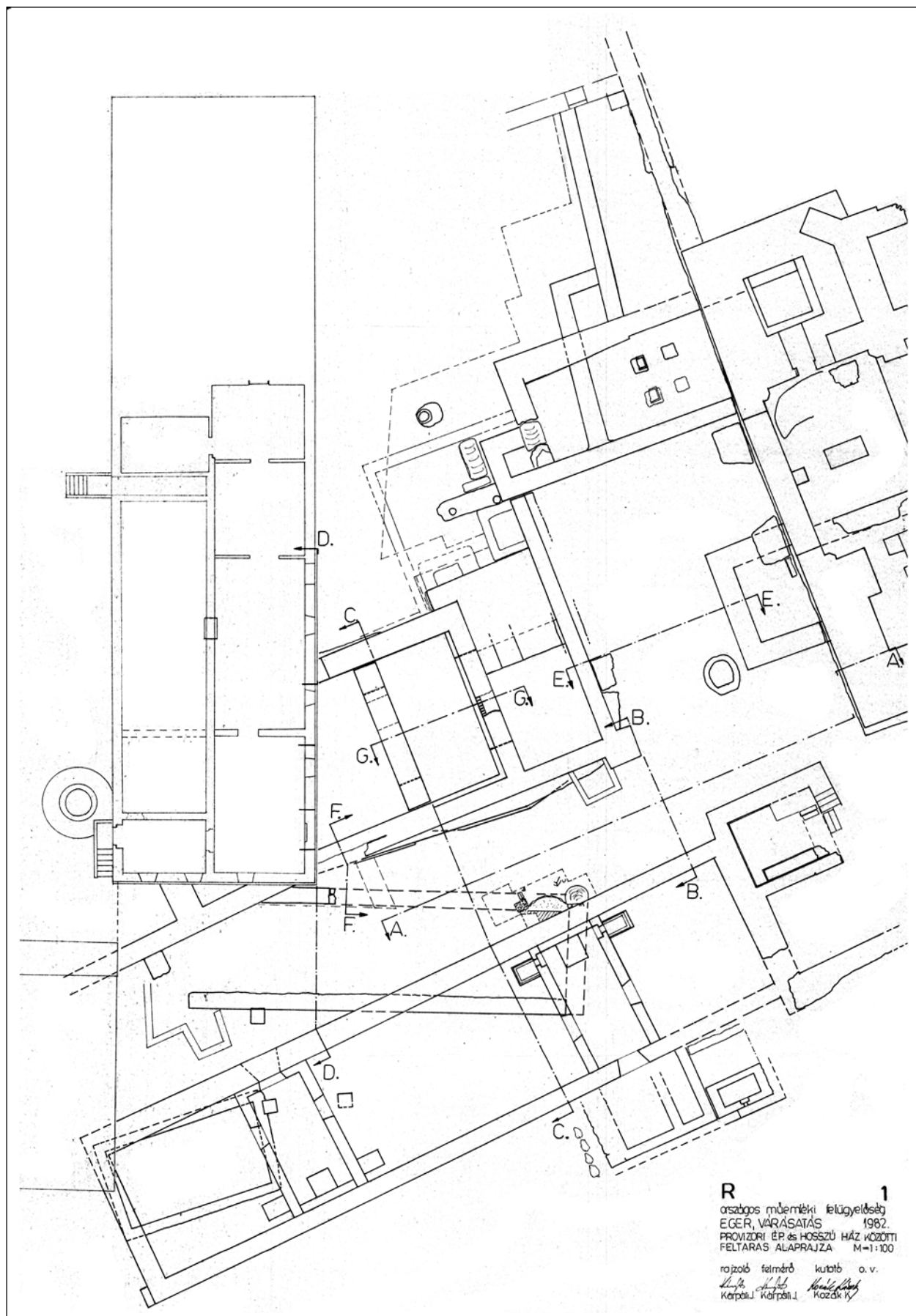
10B. kép. A székesegyház északnyugati tornya előtt feltárt több periódusú XI. századi épület északi és déli falainak külső és belső homlokzati felmérései, 1975

Fig. 10B. Survey of the outer and inner sides of the northern and southern walls of the 11th century multi-period building uncovered in front of the cathedral's north-western tower, 1975

Az egri püspökség eredete (13. kép)

Az egri udvarház északi, toronyszerű épületének helyére, részben annak falai felhasználásával, nem sokkal később, egy téglalap alaprajzú, négy belső pillérrel tagolt terű épület készült (9. kép). A régebbi épület északi és nyugati falát az átépítés során elbontották, a déli falát pedig egy kváderekből épített falszakasszal meghosszabbították, amely jól láthatóan elvált a régi falszakasztól, mint ezt Kozák Károly 1975-ös felmérése mutatja (10AB. kép). Kozák Károly 1975-ös ásatá-

saiból, és az általunk 2017-ben újra feltárt falszakaszból tudjuk, hogy az épület új északi falát – törtkő alapozás felett – kváderekből építették, ám a felmenő fal alsó kvádersora csak a fal keleti részén, illetve a nyugati homlokzat északi végén maradt meg. A nyugati falat szintén Kozák Károly tárta fel 1981-ben, és mi újra kiástuk 2017-ben. Ennek déli végéhez egy kis négyzetes helyiség csatlakozott nyugatról. Ennek kapcsolódását a nyugati fallal egy későbbi gödör elvágtá az északi oldalon (5. kép), de déli fala a kápolna kváderes déli falszakaszának nyugati

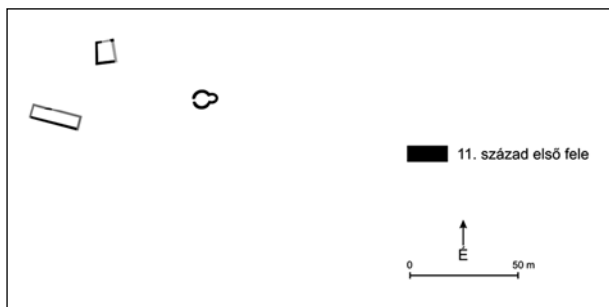

11. kép. A székesegyház nyugati homlokzata előtti terület 1982-es összesített ásatási alaprajza

Fig. 11. Plan of the excavated area in front of the cathedral's western façade, 1982

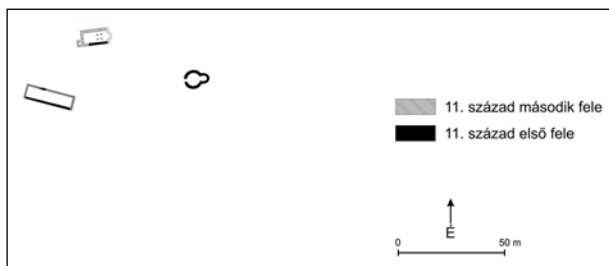
végével együtt épült, így a helyiség kétségtelenül egykorú az épület nyugati meghosszabbításával. Az épület keleti része a székesegyház 14. századi északnyugati tornyának építéskor nyomtalanul elpusztult. Az épület belsejében négy darab, négyszöget formázó, 90×90 cm-es pilléralap került elő az 1975-ös feltárás során. A pillérek K-Ny-i irányban, egymástól 110 cm, illetve É-D-i irányban 130 cm távolságra helyezkedtek el. A két nyugati pillér keleti fele a hozzájuk tartozó járasszinttől 70 cm-es magasságban maradt fenn. A pillérek faragott kövekből épült, 75×75 cm-es, négyzetes törzsre kétlépcsős, rézsús, faragottkő lábazatról indult. A két pillér lábazata nem teljesen azonos szinten helyezkedett el. A két keleti pillérnek csak az alapozása maradt fenn. Az alapozás tetejét Árpád-kori kerámiát tartalmazó réteg, majd vastag égett tetőcserepes, gabonamagvakat tartalmazó réteg fedte. E rétegek ráfutottak az épebben maradt nyugati pillérek lábazatára is.

Feltehetően ehhez az épülethez köthető egy román kori kőfaragvány csoport, amelyet 35×35 cm-es törzsszélességű pillérek, illetve nekik megfelelő falpillérek elemei, továbbá a hozzájuk kapcsolható kiszélesedő lábazat, pillérfejezetek és sakktábladíszes vállpárkányok töredékei alkot-

12. kép. Az egri vár helyén állt udvarház első építési periódusa a 11. század első felében

Fig. 12. The first architectural period of the manor house built on the site of the later Eger Castle, from the first half of the 11th century

13. kép. Az egri vár helyén állt udvarház és korai püspöki rezidencia a 11. század második felében.

Fig. 13. The manor house and the early episcopal residence on the site of the later Eger Castle, second half of the 11th century

14. kép. Az emeletes kápolna rekonstruált pillére és falpillére a 11. század második feléből a Dobó István Vármúzeum állandó kiállításán

Fig. 14. Reconstructed pier chapel dating from the second half of the 11th and engaged pier from the two-storey chapel from the later 11th century displayed at the permanent exhibition of the Dobó István Castle Museum

nak (14. kép). Ezek a kőfaragványok 1966-ban, a székesegyház déli fala keletről számított harmadik, gótikus támpillérenek alapozásából kerültek elő.²² A román kori pillérek keltezésre leginkább alkalmazható részletformája a fejezet. A korinthuszi típusú pillérfő csavart díszű asztragál tagozatból indul. A fejezet oldalakat egy-egy nagy méretű akantuszlevél borítja. Az akantuszlevelek külső oldalát háromeres, íves fő- és belőlük felfelé tüskeszerűen kiágazó mellékágak alkotják,

²² KOZÁK 1975, 90–93. 14. kép; KOZÁK–SEDLIMAYR 1987, 8–9, 11–12. tétel, 15–17. kép.

belső oldaluk középeres, váltakozó hosszúságú, lándzsa alakú levélkékből áll. A levelek alatt kis, hegyes, kéteres levelekből álló ötágú palmetták helyezkednek el. A fejelemez a lenticlekhez hasonló palmetták sora díszíti, középen pedig egy-egy hasonló levelekből összeállított rozetta helyezkedik el. A fejezethez mérete szerint pontosan illeszkedő, és azonos lelőhelyről származó vállkövet kétsoros sakktábladísz ékesíti. A pillér sajátos, négyágú csillag formájú keresztmetszete, ahol a csillag szárjai között félhenger alakú tagozatok helyezkednek el, tagozásában megfelel a 11. század közepén épült feldebrői felső templom pillérkeresztmetszeteinek,²³ csak a tagozatok egymáshoz viszonyított aránya tér el jelentősen. A fejezet díszítése összességében meglehetősen egyedülálló a magyar anyagban, de egyes részletformák több, az 1040–1070-es évek közé keltezhető emlékekkel is rokonságba hozhatók: a kis ötágú palmetták legközelebbi párhuzamai az egyik szekszárdi pillérfőn találhatók meg,²⁴ az akantuszlevelek egyszerű formálása pedig némiképp a veszprémi székesegyház 11. századi fejezetének kétágú akantuszleveleivel²⁵ állítható párhuzamba, bár a rokonság köztük igen távoli. Fontos hangsúlyozni, hogy az egri fejezet ezeknél az emlékeknél jóval gyengébb kivitelű, bár fantáziadús kialakítású munka. A viszonya a 11. század második felének többi magyarországi faragványával csak igen távoli formai-stiláris kapcsolatot, semmiképpen sem műhelyközösséget.

A faragványok lelőhelye – a székesegyház gótikus támpilléreinek alapozása – a tatárjárás utáni, 13. század közepi átépítés során épült, ami arra vall, hogy a benne talált 11. századi faragványokat tartalmazó épület is a tatárjárás idején pusztulhatott el. Az egri várban a 13. századnál korábbra datálható, szabadon álló, kis méretű pillérek egyetlen helyről ismertek: a székesegyház nyugati tornya előtt feltárt négypilléres épületből. Ennek pillérei ugyan egyszerűbb – hasáb alakú – és kétszer olyan széles törzzsel készültek, és falpillérei sincsenek, ám az épület falvastagságai és a délnyugati sarkához csatlakozó, valószínűleg lépcsőtoronyként értelmezhető helyiség alapján alighanem emeletes lehetett. Így lehetséges, hogy a fent tárgyalt 11. század második feléből származó kis pillérek az emeleti szinten, a földszint vaskosabb hasáb alakú pillérei felett állhattak, falpillérek pedig az emelet vékonyabb falai miatt a földszinti falakat lezáró padkára támaszkodhattak. Az így rekonstruálható négypilléres, emeletes kápolnaforma a 11. század másod-

dik felétől egy-másfél évszázadon át a főpapi, uralkodói és főúri rezidenciák egyik jellegzetes kápolnatípusa volt Európa számos területén. A típus legkorábbi ismert példája a kölni érsekek Evangelista Szent Jánosnak szentelt palotakápolnája, amely a dóm keleti keresztházához csatlakozva épült még 1025 előtt. Az egrihez leginkább a goslari *Liebfrauenkirche* hasonlít, amelyet a császári palota kápolnájaként szenteltek fel feltehetően 1058-ban. Ennek alaprajza ugyanis az egrihez hasonlóan nem négyzetes, hanem téglalap alakú, amelyen belül a négy pillér a keleti részben helyezkedik el.²⁶

Az egri püspökség alapításáról és korai történetéről szóló eredeti oklevelek a tatárjárás idején elégték, ezért 1261-ben Lampert püspök IV. Béla királyhoz fordult, hogy foglalja írásba az egri egyház jogait. Ez az irat V. István király 1271-ben kiadott oklevelében szereplő átiratból ismert. Ennek szövege szerint: a „*legszentebb János apostolnak és evangélistának szentelt egri anyaszentegyház, amelynek alapítója és adományozója István, Magyarország első királya volt*”.²⁷ A 13. századi oklevél, bár kétségkívül hiteles, ám tartalma a régebbi oklevelek pusztulása miatt csak bemondatáson alapulhatott. Ezért a püspökség Szent István általi alapításának állítása nem állhat minden vitán felül, hiszen a 13. századra már általános gyakorlatnak számított számos intézmény részéről, hogy tekintélyüket és jelentőségüket azzal támasszák alá, hogy alapításukat a szent királyokra, lehetőleg Szent Istvánra vezetik vissza. A Szent István-i alapítást kimondó forrás kései mivolta azért különösen nagy probléma, mert az első egri püspök említése csak jóval a Szent István király uralma utáni időből, a 11. század második feléből ismert. A liège-i Szent Lambert székesegyház káptalanjának nekrológiumában fennmaradt bejegyzés szerint november 12-én hunyt el Liduinus, egri püspök.²⁸ Az adat hitelességét támasztja alá, és keltezését segíti, hogy Liduinus személye feltűnik egy kevéssel 1064 után lejegyzett namuri krónikában is, csak hogy az ebben szereplő Lieduinust ott bihari püspök-

²³ TÓTH S. 1998, 1. kép.

²⁴ BUZÁS 2010, 39–40. képek.

²⁵ TÓTH S. 1994, 57, 1.7. kép.

²⁶ A főpapi kápolnák közül a kölni keltezését az teszi lehetővé, hogy az 1020–1025 körül készült kölni Hillinus-Codex dedikációs képén megjelenő székesegyház-ábrázoláson már szerepel (WOLF 1971). A speyeri és herefordi püspöki kápolnák a 11. század utolsó harmadában, a mainzi Szent Gotthárd kápolna 1137-ben épült. A kápolnatípusról összefoglalóan: STEVENS 2003, 73–94.

²⁷ „*sancta mater ecclesia Agriensis in honorem beatissimi Iohannis apostoli et ewangeliste dedicata, cuius fundator et donator sanctissimus rex Stephanus primitivialis regni Hungarie...fuit*” (SZENTPÉTERY 1943, 2123, 119).

²⁸ „*Commemoratio fratris nostri Liduini Agrensis episcopi*” (SZÉKELY 1972, 59–60).

nek mondják. E krónika szerint a lotaringiai származású püspök eljött Pannóniából Liège-be, hogy lássa övét.²⁹ Ez utóbbi forrás egyúttal a bihari püspökség első és egyetlen említése is.³⁰ Liduinus személyében tehát összekapcsolódik az egri és bihari püspökség története. Ebben a korban még nem volt gyakorlat a püspökök áthelyezése egyik egyházmegyéből egy másikba.³¹ A püspök kétféle titulust legutóbb Koszta László próbálta meg oly módon magyarázni, hogy Liduinus egyszerre viselte volna az egri és a bihari püspöki tisztséget is. Ráadásul Koszta úgy gondolta, hogy a bihari egyházmegye megalapítására csak 1048-ban, Béla herceg bihari dukátusának létrehozásával párhuzamosan kerülhetett sor, és az új egyházmegye első püspöke maga, az ebben az időben Magyarországra érkező Liduinus volt. Valójában azonban elég kevés látszik indokoltnak azt feltételezni, hogy 1048-ban I. András kiszakította volna a bihari egyházmegyét az egriből, de az új egyházmegye élére mindjárt ugyanazt a személyt helyezte volna, akit az egri egyházmegye élére is tett. Sokkal logikusabb azt feltételezni, hogy az egri és a bihari püspökség megnevezése a forrásokban valójában ugyanazt az egyházmegyét jelenti két, egymást váltó székhellyel. Hasonló esetről van más példa is Magyarországról, ráadásul nem is túl távoli időből. Így történt ugyanis a kalocsai-bácsi egyházmegye esetében, amely Szent István korában kalocsai székhellyel jött létre, majd központját Szent László Bácsra helyezte, de a 13. századtól újra Kalocsa került előtérbe, hogy a 15. század második felében pedig megint Bács legyen az érseki székhely. Ezt a logikus értelmezést az akadályozta meg mindeddig, hogy Pray György óta a legtöbb kutató a bihari püspökséget a váradi egyházmegye elődjeként határozta meg, a kettő között lényegében egyenlőségjelet téve, mindössze Szent László korától a püspöki székhely megváltozásával számoltak.³² Pedig ezt az értelmezést a középkori források nem támasztják alá. A váradi püspökség történetének legfontosabb forrásai a 14. században lejegyzett váradi káptalani statútumok egyértelműen fogalmaznak: a váradi egyházat Szent László király alapította, először társaskáptalanként, majd püspökséggé emelte.³³ Szó sem esik arról, hogy a püspökség már korábban is létezett volna más székhellyel, és László pusztán a központját helyezte volna Váradra. Ha Szent László pusztán a bihari püs-

pökség új székhelyeként alapította volna meg a váradi székesegyházat, akkor erről a székesegyház kanonokjainak a 14. században is minden bizonnyal tudniuk kellett volna, és ezt aligha hallgatták volna el, hiszen így nemcsak egy, hanem mindjárt két szent királyt is az alapítók között sorolhattak volna fel: Szent Istvánt mint az egyházmegye és Szent Lászlót mint a székesegyház fondátorát. Ezek szerint viszont nem erről volt szó, hanem arról, hogy a váradi egyházmegyét Szent László újonnan hozta létre, mégpedig olyan módon, hogy területét kiszakította a korábbi, nagy területű egri-bihari püspökségből, és Várad központtal önálló püspökséggé szervezte.³⁴ A váradi püspökségnek az egri-bihariból való utólagos kiszakítását igazolja a Fehér-Körös menti zombolyi főesperesség esete is, amely az egész középkorban megmaradt az egri püspökség fennhatósága alatt, bár Várad alapítása után már területileg nem érintkezett az egri egyházmegyével.³⁵ Ezek szerint bizvást elfogadhatjuk a váradi káptalan értesülését a váradi püspökség Szent László által történt alapításával kapcsolatban.

Továbbra is kérdés marad azonban az egri-bihari püspökség alapításának és a püspöki székhely áthelyezésnek időpontja. A nagy kiterjedésű egyházmegye területe lényegében a bihari hercegség területét foglalhatta magába,³⁶ így joggal feltételezhető hogy alapítása összefügg a bihari dukátus létrehozásával. A dukátusról a Képes Krónika úgy fogalmaz, hogy az I. András király és Béla herceg közti országmegosztás „*Magyarország első felosztása hercegei és királyai között viszálykodások és hadakozások magva lett*”.³⁷ A dukátus helyére az egyetlen utalást a Képes Krónikában leírt, András király és Béla herceg közti várkonyi találkozó helyszíne tartalmazza. Várkony, a mai Tiszavárkony, Szolnok alatt, Bihar és Esztergom között félúton, a Tisza mentén helyezkedik el. Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy Béla herceg dukátusának központja a Tiszántúlon, Bihar megye területén lehetett. Több történész számol azonban a bihari dukátus valamilyen

²⁹ TÓTH P. 2007, 545.

³⁰ KOSZTA 2014.

³¹ KOSZTA 2013, 16.

³² BUNYITAI 1883, 3–5; KOSZTA 2014, 42–46.

³³ BUNYITAI 1883, 22–46; KOSZTA 2014, 41.

³⁴ Ezt a véleményt képviselte a váradi püspökség monográfiája: BUNYITAI 1883, 29–35.

³⁵ KANDRA 1883; KOSZTA 2014, 80. Egy új egyházmegye alapításához egy már meglévő területén az illetékes püspök jóváhagyására volt szükség. A zombolyi főesperességhez viszont minden bizonnyal azért ragaszkodott az egri püspök, mivel a területén átfolyó, az erdélyi ércegség bányáinál eredő Fehér-Körös – mint fontos gazdasági útvonal – jelentős jövedelemforrás lehetett számára.

³⁶ KOSZTA 2014, 67. jegyzet. Megállapításait ugyan csak a váradi püspökség területére érti, de éppúgy érvényesek az egri püspökség területére is.

³⁷ KRISTÓ 1974, 40.

korábbi előzményével is.³⁸ Erre utalhat esetleg Imre herceg halálos vadászbalesetének helyszíne a bihari Igfon erdőben. Sajnos Bihar várának ma még jobbára ismeretlen építéstörténete nem segít a kérdés tisztázásában.³⁹

Az egri-bihari püspökség területén – a Dunántúllal, a Délvidékkel, Dél-Erdéllyel és a Felvidékkel ellentétben – nem léteztek államalapítás előtti keresztény hagyományok, így ott a keresztény térítés is sokkal lassabban folyhatott. Ennek következtében az államalapítás korában jó ideig még nem lehetett sem indokolt, sem lehetséges szabályos egyházszervezet létrehozása.⁴⁰ Am éppen a keresztény hagyományok hiánya okozhatta Szent István korától a területen a keresztény térítő tevékenység királyi támogatását és akár egy püspökség létrehozását is, amely azonban – a missziós püspökségekhez hasonló módon – kezdetben még nem biztos, hogy szilárd székhellyel rendelkezett.⁴¹ E misszió legalább egyik bázisa feltehetően az egri udvarház lehetett, ugyanis az udvarház melletti kápolnának a 11. század első felében már kétségtávolan működő keresztény temetője régészetileg is igazolja, hogy ezen a helyen mindenképpen jelentős keresztény térítő tevékenységgel kell számolnunk. Az egri Szűz Mária kápolna Szent István-i alapítására vonatkozó 15. századi helyi egyházi hagyomány pedig arra utal, hogy ez a keresztény térítés kifejezetten Szent István korára nyúlik vissza Egerben. Így joggal vehető fel, hogy az a 13. században lejegyzett egyházmegyei hagyomány, amely Szent István királyhoz kötötte az egri egyház alapítását, megfelelt ugyan a valóságnak, de valójában nem egy Szent István-kori egri püspökség, hanem egy, a 13. században már régóta egrinek nevezett egyházmegye területén működő, annak jogelődjét jelentő, de számunkra ismeretlen nevű, Szent István-kori püspökség alapítására, és emellett talán e püspökség szintén Szent István-kori egri missziós központjára is vonatkozhatott. Eme korai egyházmegye első szilárd székhelyének létrehozása viszont nem Egerben, hanem Bihar várában, a bihari dukátus megalakításával kapcsolatban történhetett meg, egyelőre számunkra ismeretlen időpontban, de mindenképpen még a 11. század első felében. Az egyházmegye élére – talán az 1046 őszen kitört pogánylázadás idején mártírhálált halt korábbi püspök helyett⁴² –

I. András király az ekkor Liège-ből Magyarországra érkező, lotharingiai származású Liduinust állította. Liduinus Magyarországra kerülése összefügghet azzal, hogy a lotharingiai források szerint 1047–1048-ban nagyszámú tournai-i és liège-i polgár és egyházi személy menekült Magyarországra a hazájukban dúló háború és éhínség elől.⁴³ Liduinus későbbi liège-i utazásának időpontját nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy az erről hírt adó krónika az 1064 utáni években, feltehetően 1067 körül készült.⁴⁴ Liduinus halálának időpontja is kérdéses.⁴⁵ A Képes Krónika szerint 1068-ban az országra törő kunok (valójában úzok)⁴⁶ Bihart is lerohanták, sőt egy kun vitéz a váradi püspök lányát el is rabolta, akit László herceg szabadított ki.⁴⁷ A váradi püspök említése itt nyilvánvalóan anakronizmus, hiszen a váradi püspökséget László csak jóval később, feltehetően halála évében, 1095-ben alapította. A kései krónikás nyilván a számára már értelmetlennek hangzó bihari püspök megjelölés helyett használta a Bihar melletti Várad püspökének megjelölését. Valószínűnek tűnik, hogy az úz támadás miatt költözhetett át Liduinus püspök Biharból a biztonságosabb Egerbe. Esetleg ebben az időben épülhetett fel itt a korábbi lakótorony helyén az emeletes kápolna, amit az ide települő püspök palotakápolnaként használhatott, míg a rotunda az ideiglenes székesegyház szerepét tölthette be (13. kép). Mivel Liduinus egri püspökként halt meg,

jegyzőkönyve, ahol említenek két tanút, akiket „*de genere episcopi Budlu*”-ként határoznak meg. (Váradi Jegyzőkönyv/Regestrum Varadinense [1208–1235] Arcanum Adatbázis Nr. 97. [323] <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Varadi-varadi-jegyzokonyv-regestrum-varadinense-1208-1235-2/textus-90/testimonia-regestri-varadiensis-ordine-chronologico-digesta-D6/annus-1214-1AE/nr-97-323-208/>). Pauler Gyula elutasította a Szent Gellért legendában említett Budi – akinek a nevét ő a Bódnak értelmezett Buldi néven idézte – azonosítását a Váradi Jegyzőkönyv Budlu püspökével. Érvelése az Anonymusnál említett „*portus beuldu*” azonosításán alapult a bódi révvel, ami szerint amellet szől, hogy a Bu(l)di név nem azonosítható egyértelműen a Budlu névvel (PAULER 1899, I, 423, 188. jegyzet). Györffy György később viszont – Budli néven említve a Szent Gellért legenda mártír püspökét – azonosnak tekintette Budlu püspökkel, és ennek alapján Budit bihari püspöknek tartotta (GYÖRFFY 1984, 795, 846).

⁴³ TÓTH P. 2007, 543–544.

⁴⁴ TÓTH P. 2007, 545; KOSZTA 2014, 43.

⁴⁵ Koszta László szerint Liduinus már 1067-ben sem élt, ugyanis a százdi alapítólevél méltóságsorában nem szerepel ilyen nevű püspök, pedig mint illetékes megyéspüspöknek neki ott kellett volna lennie a monostor alapítólevelének kiadásánál (KOSZTA 2014, 62). Ennek azonban más oka is lehetett, így például a püspök távolléte, például ekkor akár éppen szülőföldjén, Liège-ben is tartózkodhatott.

⁴⁶ KISS 2007, 560–563.

⁴⁷ SRH I, 368.

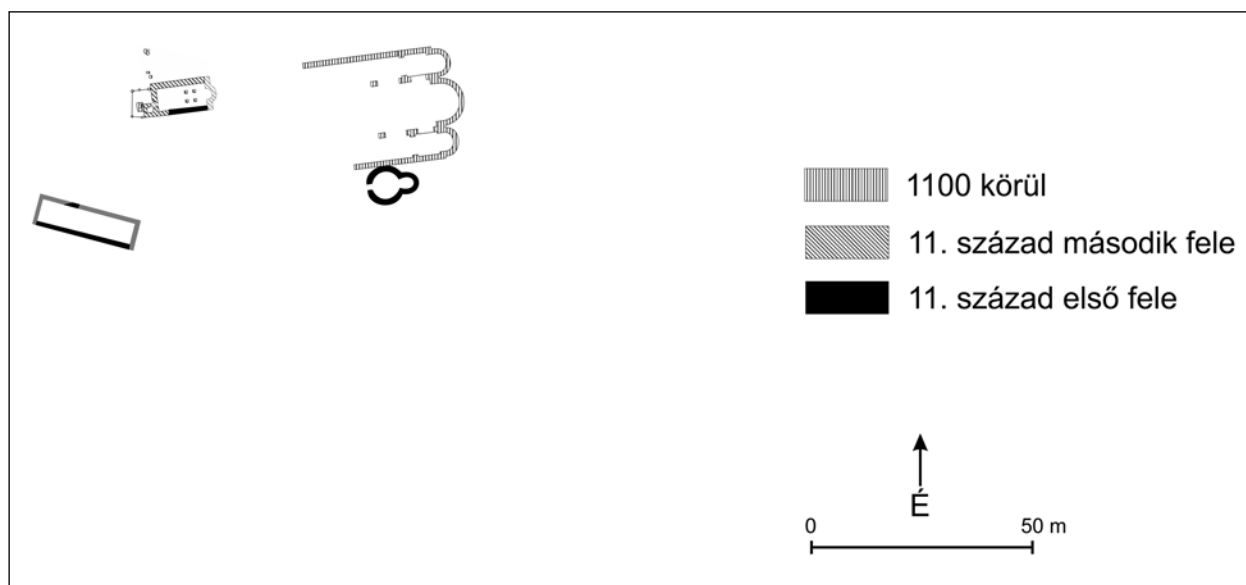
³⁸ KRISTÓ 1974, 40–48.

³⁹ A bihari várról legutóbb összefoglalóan: MORDOVIN 2016, CD melléklet –Katalogus/0067_bihar.html.

⁴⁰ KOSZTA 2014, 46–53.

⁴¹ HÓMAN 1921, 200; HÓMAN 1938, 168.

⁴² A Szent Gellért legenda szerint Gellért püspök egyik vértanú társa egy Budi nevű püspök volt (SRH II, 501–503). A Váradi Regestrumban fennmaradt egy 1214. évi Bihar vármegyei per

15. kép. Az egri püspöki központ a 12. század elején

Fig. 15. The episcopal seat in Eger in the early 12th century

feltételezhető, hogy Egerben is temették el. Talán az ő sírja lehet az a fejtámaszos, kőlapokból kialakított sírhely, ami a rotunda hajójának közepén került elő⁴⁸ (7–8. képek).

A püspöki központ rögzülése Egerben (15. kép)

Liduinus püspök székhelyváltoztatása mindenképpen ideiglenes lehetett. Halála után Géza és László hercegek a püspökség központját visszahelyezhették saját székhelyükre, a bihari várba. A Képes Krónika ugyanis Salamon király és Géza herceg viszálya kapcsán elmondja, hogy az 1073-as esztergomi találkozójuk után túszoikat cseréltek, és Géza ekkor többek között a váradi püspököt küldte Salamonhoz.⁴⁹ A váradi püspök említése természetesen ez esetben is anakronizmus, de a fenti megfontolás alapján itt is a bihari püspököt érthetjük e megjelölés alatt. Az egri püspöki cím említése újra csak egy 1095-ös esemény kapcsán tűnik fel a Képes Krónikában. Szent László ekkor unokaöccsét, Kálmán herceget egri püspökké kívánta tenni, ám amikor ez Kálmán tudomására jutott, Lengyelországban

menekült.⁵⁰ 1095-ben az egri-bihari püspökség székhelye tehát már újra Egerben volt. Az átköltözésre minden bizonnyal akkor kerülhetett sor, mikor 1091-ben az Erdélyen át az országba betörő kunok Bihar is feldúlták.⁵¹ A visszaköltözés azonban ezután már elmaradt. Ebben az időben ugyanis Bihar már nem volt a hercegség székhelye: Álmos herceget László király az 1091-ben meghódított Szlavónia élére állította, Kálmánt pedig egyházi pályára szánta.⁵² Lényegében Bihar helyett hozhatta létre a közelben Váradot, de itt először még csak egy társaskáptalant alapított, amint azt a váradi statútumokból tudjuk. A Képes Krónika később arról ír, hogy Kálmán – királysága előtt – váradi püspök volt. Ezt az értesülést erősíti meg a zágrábi és a váradi krónika is.⁵³ Ezek az adatok csak úgy értelmezhetők, ha feltételezzük, hogy mikor Kálmán, László király hívására visszatért Lengyelországból, és hajlandó volt elfogadni a László által korábban felajánlott püspöki címet, már foglalt volt az egri püs-

⁴⁸ Az „A/1977” jelű sír 1977-ben teljes épségben került elő. A két díszítetlen, de faragott kőlappal fedett és kőlapokból összeállított sírban nem kerültek elő mellékletek, csak egy, a fej formájának megfelelően öblösen kifaragott kő fejtámasz. Kozák Károly: Eger Várasatás, Jelentés 1977. 2–3, VI–IX. fényképes tábla, 10 rajz. Dobó István Vármúzeum, Adattár. A csontok természettudományos vizsgálata minden bizonnyal új adatokat szolgáltatna a halott azonosításához.

⁴⁹ SRH I, 378–379. Az időpontra: PAULER 1899, I, 122.

⁵⁰ A Képes Krónika Kálmán egri püspökké történő kinevezésének tervét és a herceg ezzel indokolt elmenekülését László tervezett cseh hadjáratának idejére teszi (SRH I, 418–419), ami 1095-ben történt (PAULER 1899, I, 173–174). Györffy György azonban önkényesen, a krónika szövegétől eltérően értelmezve az eseményeket, Kálmánt már korábban felszentelt és hivatalt viselő váradi püspöknek tekintve, Kálmán lengyel emigrációját László és IV. Henrik 1093-as szövetségkötésével, és II. Orbán pápával való szembefordulásával hozta kapcsolatba (GYÖRFFY 1984, 937–938).

⁵¹ PAULER 1899, I, 157–160.

⁵² KRISTÓ 1974, 105.

⁵³ KOSZTA 2014, 62–63.

pöki szék. Így László kifejezetten Kálmán számára kiszakított egy új püspökséget az egri egyházmegye területéből, amelynek székhelyévé a nem sokkal korábban, általa létrehozott váradi egyházat tette meg. A Kálmán szökése után Szent László által kinevezett egri püspök személyét nehéz azonosítani. A 18. századi eredetű egyházmegyei hagyomány egri püspöknek titulálja a 12. században lejegyzett pozsonyi évkönyvekben az 1100-as évnél a kunokkal szembeni harcban elesettként említett Cupanus (Koppány) püspököt. Koppány püspök halála szerepel a Képes Krónikában és Jan Długos 15. századi lengyel krónikájában is,⁵⁴ ám egyik középkori forrás sem említi, hogy melyik egyházmegye élén állt, így bár Koppány püspök személyének létéhez nem fér kétség, egri püspök mivoltát semmi sem támasztja alá. Más szempontból nem tekinthető teljesen hitelesnek egy bizonyos Prokopius egri püspökre vonatkozó adat. Őt egy 1102-es keltezésű zárai oklevél említi mint egri püspököt,⁵⁵ ám ez az oklevél hamisítvány. Ennek ellenére Prokop egri püspök létezésének nagyobb a valószínűsége, mint Koppány egri püspökként való azonosításának. Az első, kétségkívül hiteles, kortárs forrás, mely egy egri püspökre vonatkozik, 1111-ből származik, amikor egy oklevél Wolferus egri püspököt említi, illetve 1113-ban és 1114-ben szintén ugyanő szerepelt egri püspökként.⁵⁶ Ettől kezdve az egri püspökök sora már többé-kevésbé követhető napjainkig.

A régészeti kutatások is azt igazolják, hogy lényegében Kálmán uralkodásától számolhatunk a székesegyház valamint a püspöki palota építésének kezdetével is. A székesegyházat közvetlenül a rotunda északi oldalán kezdték építeni, tájolását is ahhoz igazították. Az új katedrális háromhajós, háromapszisos, keresztház nélküli bazilikának épült (15. kép). Elsőként a nagy méretű kváderkövekből falazott szentélyfejet építették fel. Az apszisok előtti szentélyszakaszokat T vagy kereszt alakú pillérek, és nekik megfelelő lapos, hasáb alakú falpillérek határolták nyugat felől. A mellékszentélyekből csak az apszisok indítása, valamint a szentélynégyzetük maradt ránk. A legépebben a főapszis maradt meg, de ívének nagyobbik, középső részét ennek is átépítették, vélhetően a tatárjárás pusztításai után. Ennek ellenére északi oldalán megmaradt az eredeti lábazati profil és a belőle induló, függőleges pálcátág, amely függőleges tagolást adott az apszis kváderfalának.⁵⁷

Az egri székesegyház háromapszisos szentélytípusa az 1060–70-es években jelent meg Magyarországon, majd a 12. század folyamán széles körben elterjedt. Legkorábbi példája az 1064-es tűzvész után felépült harmadik pécsi székesegyház szentélye, amely azonban több lényeges vonásában eltér az egri megoldástól: alatta csarnokkripta helyezkedik el, nincsenek kiemelt szentélynégyzetek, és az apszisok külső falsíkjának nincsen függőleges faloszlop-tagolása. Pécsnél valamivel később, az 1070-es évek közepén épültek fel a váci székesegyház⁵⁸ és a garamszentbenedeki apátsági templom⁵⁹ szentélyei. Mindkettőből csak az apszisalapozások, illetve Vácott még annak is csak a részletei maradtak meg, így eredeti tagolásukról, a szentélynégyzetek esetleges létezéséről nincsenek adataink. A következő emlék, a Szent László által 1091-ben alapított somogyvári apátság temploma azonban már sokkal több vonásában feleltethető meg az egri szentély kialakításának. Az apszisok külső falsíkját itt is függőleges elemek tagolták, bár itt lapos lizénákat találunk. Előttük szentélynégyzeteket alakítottak ki, amit téglalap alaprajzú falpillérek és erőteljes, görög kereszt alakú pillérek határoltak nyugat felől.⁶⁰ Ez az alaprajzi rendszer Lombardiából származik. Egyik első képviselője a bizonytalan keltezésű 9–11. századi agliatei Ss. Pietro e Paolo.⁶¹ A régióban a típus nagyszámú képviselője épült a 11–12. század folyamán. Mindegyiknél jellemző a szentélyek előtti kiemelt szakasz, amit Egerhez és Somogyvárhoz hasonlóan pillérek és falpillérek határolnak el a bazilikális hosszháztól. A ma is álló lombardiai emlékeknél ez minden esetben a keleti boltozott szentélynégyzetet jelenti, ami elkülönül a boltozatlan hosszháztól. Nincs okunk kételkedni abban, hogy Somogyváron és Egerben is ilyen boltozott felépítménnyel kell ebben a keleti szakaszban számolnunk. Az egri szentély lombardiai párhuzamainak közös jellemzője a főapszis párkányzatát díszítő törpegaléria. Míg ez a 11. századi emlékeknél csak egy félköríves záradékú falfülkékből álló sor, a 12. század elején megjelent a régióban a díszesebb és gazdagabban tagolt, oszlopos változatuk is. E típus egyik legkorábbi példája a pavai San Michele főapszisa, amelyet az egrihez hasonló karcsú félhengeres pálcákból álló függőleges tagolás is díszít.⁶² Míg a lombardiai 12. századi törpegalériákra jellemző az apszisfal tagolásának bevonása a törpegaléria

⁵⁴ SUGÁR 1984, 29.

⁵⁵ SUGÁR 1984, 31–32; GYÖRFFY 1987, 80.

⁵⁶ SUGÁR 1984, 38, 39; GYÖRFFY 1987, 80.

⁵⁷ KOZÁK 1974, 134, 4. kép.

⁵⁸ BUZÁS–KOVÁCS 2019, 136–141.

⁵⁹ TAKÁCS 2001, 160–161.

⁶⁰ BAKAY 2011, 117–186.

⁶¹ CASANELLI–PIVA 2010, I, 83–84.

⁶² CASANELLI–PIVA 2010, I, 147–151, 130–131. képek.

16. kép. 12. század eleji vállkő a székesegyház szentélyéből

Fig. 16. Early 12th century impost block from the cathedral's chancel

szintjébe, addig a velük kronológiailag párhuzamos Rajna-vidéki példák (Speyer, Mainz) esetében az apszisok sokkal erőteljesebb faloszlopos tagolása a törpegaléria alatt, vakárkádokkal lezárul.⁶³

Az egri vár kőtárában több kis méretű, 35–37 cm oldalszélességű fejezethez tartozó, kihajló profilú, román kori vállkő maradt fenn. Mindegyik vállkő egyik oldala falba való befogásra alkalmas, tehát az alattuk álló oszlopok közvetlenül egy falsík előtt álltak. Az egyik vállkővet félköríves záródású, bordákkal tagolt, álló levelek sora díszíti⁶⁴ (16. kép). Ilyen levélábrázolás pontos párhuzamát ismerjük az 1105–1108 körül alapított dömösi prépostság altemplomának egyik oszlopfőjéről is.⁶⁵ A vállkövek szerkezeti szerepük és méreteik alapján egy törpegaléria részeit alkották. Ezek alapján az egri főapszist elsősorban a paviai San Michele főapszisének analógiájaként kell elképzelnünk: függőleges pácákkal tagolt és oszlopos törpegalériával koronázott külső homlokzattal.

A katedrális hosszháza északi falának alapozásán, a keletről számított harmadik és negyedik támpillér között, a belső falsíkon 2016-ban elválást figyeltünk meg. A keleti falszakasz nagyobb méretű, kváderszerűen megmunkált kötőmbökből rakott alapozására rátaakarva épült fel a nyugati falszakasz kisebb, tört kövekből készült alapozása. Az elválást már 1966-ban Kozák Károly is megfigyelte a fal külső oldalán.⁶⁶ Ez arra vall, hogy az északi falat az első, 12. század eleji fázisban csak a szentélytől idáig alapozták le. A bazilika déli oldalán más a helyzet. Bár a keleti rész kváderes felmenő falai itt is csak a szentélynégyzetig, illetve attól nyugatra csak egy-két kváderhosszig maradtak meg kb. az első támpillér vonaláig, az alapozás nagy méretű kváderszerű kövei tovább folytatódnak, de csak a keleti első és a második támpillér közti szakaszban, az alapozás folytatása itt is törtkövből készült.⁶⁷ A rövidebb szakaszon megépült déli fal hossza alapján legfeljebb a székesegyház hosszházának első, keleti pillérpárját sorolhatjuk ebbe az építési

⁶³ WINTERFELD 1993, 51, 127.

⁶⁴ KOZÁK–SEDLIMAYR 1987, 8, 13–4. kép.

⁶⁵ GEREVICH T. 1938, CXII/4. kép.

⁶⁶ KOZÁK 1974, 24. kép.

⁶⁷ KOZÁK 1974, 7. kép.

17. kép. A négy pilléres épület előtt feltárt fatorony északi és középső cölöplyukai, 2017

Fig. 17. The northern and middle post-holes of the wooden tower excavated in front of the building with four piers

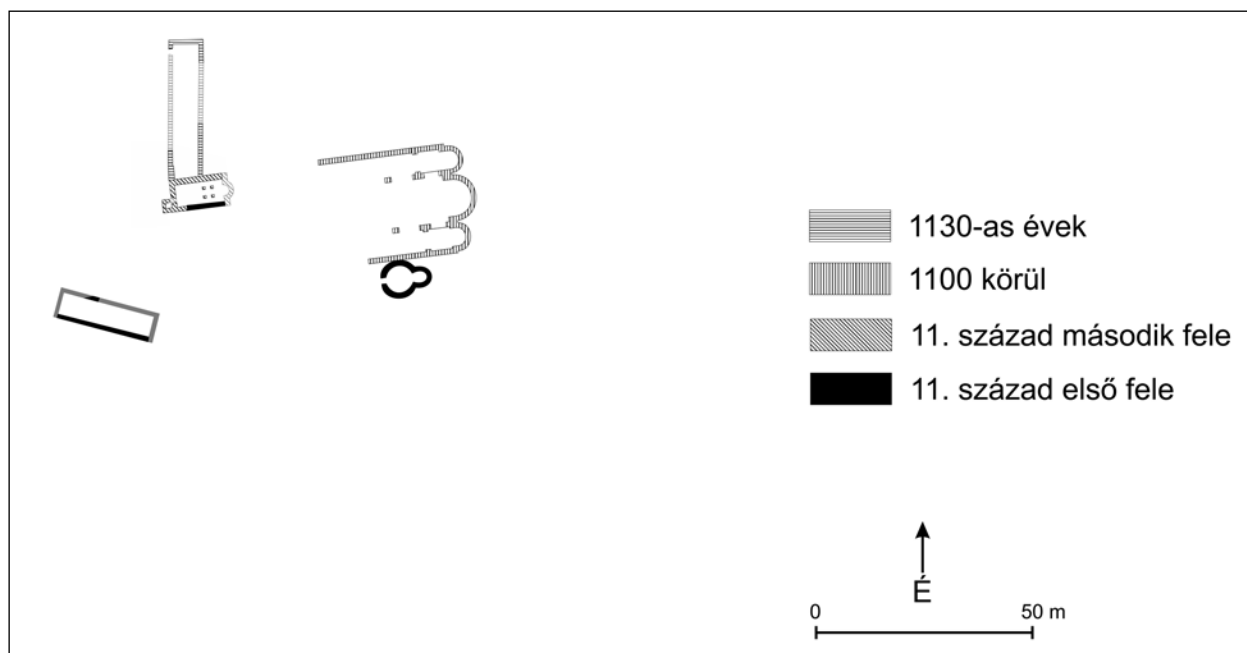
szakaszba. E pillérpár déli tagjának alapozását Kozák Károlynak sikerült is feltárnia. A hosszház ezáltal meghatározott első szakasza mélyebb is a később kialakított, nyugati szakaszoknál.

A székesegyháztól nyugatra álló, négy pilléres, emeletes kápolna nyugati homlokzata elé egy 5×6,3 m-es alapterületű, cölöpszerkezetes, középpilléres faépület készült, amelynek cölöplyukait sikerült feltárnunk (5., 17. képek). A faépület és a mellette álló négy pilléres kőépület kronológiai viszonyát bizonyítja, hogy az általunk feltárt EK-i és középső pillér gödre jól láthatóan a kőfal mellé volt beásva. A középpillér cölöplyukának formája kifejezetten követte a kőfal alapozásának szabálytalanságait, úgy hogy az alapozás és a cölöplyukak között még a szűz talaj egy vékony szelete érintetlenül maradt. A cölöplyukakból négyet már Kozák Károly is megtalált és kibontott, mi további hármat tártunk fel. Ezek betöltéséből 12. századi leletanyag – kerámia és pénzérmék – került elő. A faépület északi és déli falát alkották cölöpök: az északit három (két nagyobb szélső és egy kisebb középső), déli oldalt csak kettő, ugyanis itt a faépítmény délkeleti sarkát a kápolna lépcsőtornya foglalta el. A lépcsőtorony nyugati homlokzata előtt is előkerült egy nagy mére-

tű, téglalap alaprajzú gödör, melynek a szikla-szintig kiásott mélysége megegyezett a többi cölöplyukéval. Ez feltehetően egy nagyobb középső cölöp helye volt. Ez a cölöpszerkezet erősen emlékeztet néhány 12. századi norvég fatemplom szerkezetére (Nore, Uvdal, Høyjord),⁶⁸ ahol a közel négyzetes hajó tetejére épített harangtoronyot támasztja alá egy középső oszlop. Az egri faépületre – szerkezetét és méreteit tekintve is – leginkább hasonlító norei és uvdali templomok dendrokronológiai datálás alapján az 1160-as évek második felében épültek. Az egri épület szerkezete alapján hasonló formájú lehetett, és talán harangtorony funkciót láthatott el.

A fatoronytól északkeletre szintén előkerült egy a fatoronyéhoz hasonló cölöplyuk, melyet ugyanaz a szemetes, 12. századi kerámiát tartalmazó réteg töltött be, mint a torony cölöplyukait. Ez a réteg észak felé egy 20 cm vastag, a földfelszínre épített falig húzódott. Egy ehhez a falhoz hasonló, de 80 cm vastag másik fal csonkját találtuk meg 4,8 m-re tőle észak felé. A cölöplyukat és a falakat egyaránt elvágta a 12. század 30-as éveiben ide épült püspöki palota nyugati hom-

⁶⁸ ANKER 2005, 29–30, 190–215.

18. kép. Az egri püspöki központ az 1130-as években

Fig. 18. The episcopal seat of Eger in the 1130s

lokszati fala (5. kép). Ez a cölöplyuk, illetve két falcsont arra utal, hogy a fatoronytól, illetve a négy pilléres kőkápolnától északra egy részben kőalapozású faépület állhatott, ám ennek a teljes feltárására egyelőre nem volt módunk. Ez az épület talán az első püspöki palotával azonosítható. Mindenképpen indokolt egy önálló püspöki palota létrehozatalát, ugyanis jó okkal feltételezhető, hogy a 11. századi királyi udvarházat a 12. században továbbra is – eredeti rendeltetésének megfelelően – az uralkodó használta. A Képes Krónika szerint II. István király (1116–1131) Egerben súlyos betegségbe esett,⁶⁹ ami arra vall, hogy Eger ekkor rendelkezhetett királyi szálláshellyel, ami nagy valószínűséggel a 11. századi eredetű királyi kúria lehetett.

A püspöki központ a 12. században
(18., 19., 22. képek)

A fatorony és a tőle északra álló faépület bontására akkor került sor, mikor az emeletes kápolna északi oldalához egy 32 m hosszú és 8 m széles, kváderfalazatú kőépületet emeltek (18. kép). Ezt bizonyítja, hogy a fatorony északkeleti cölöplyukát kitöltő szemetes réteget, illetve a kápolnától északra álló korábbi épület cölöplyukát és kőfalait már vágta a kváderépület nyugati homlokzati fala. A kváderépületet jól keltezi a fatorony északkeleti cölöplyukából 2017-ben előkerült

II. István és II. Béla dénár és 11–12. századi kerámia,⁷⁰ valamint a palota északi részén, a nyugati homlokzat előtt, az építési szint alatt talált további II. Béla dénár. Az épület keleti falának déli végét 1975-ben Kozák Károly már feltárta, északi végét és délnyugati sarkát 2017-ben mi találtuk meg (4–5. képek). A nyugati homlokzat északi végén egy ajtó küszöbköve is előkerült. A fal déli vége másodlagosan épült hozzá a négy pilléres kápolna északnyugati sarkához.

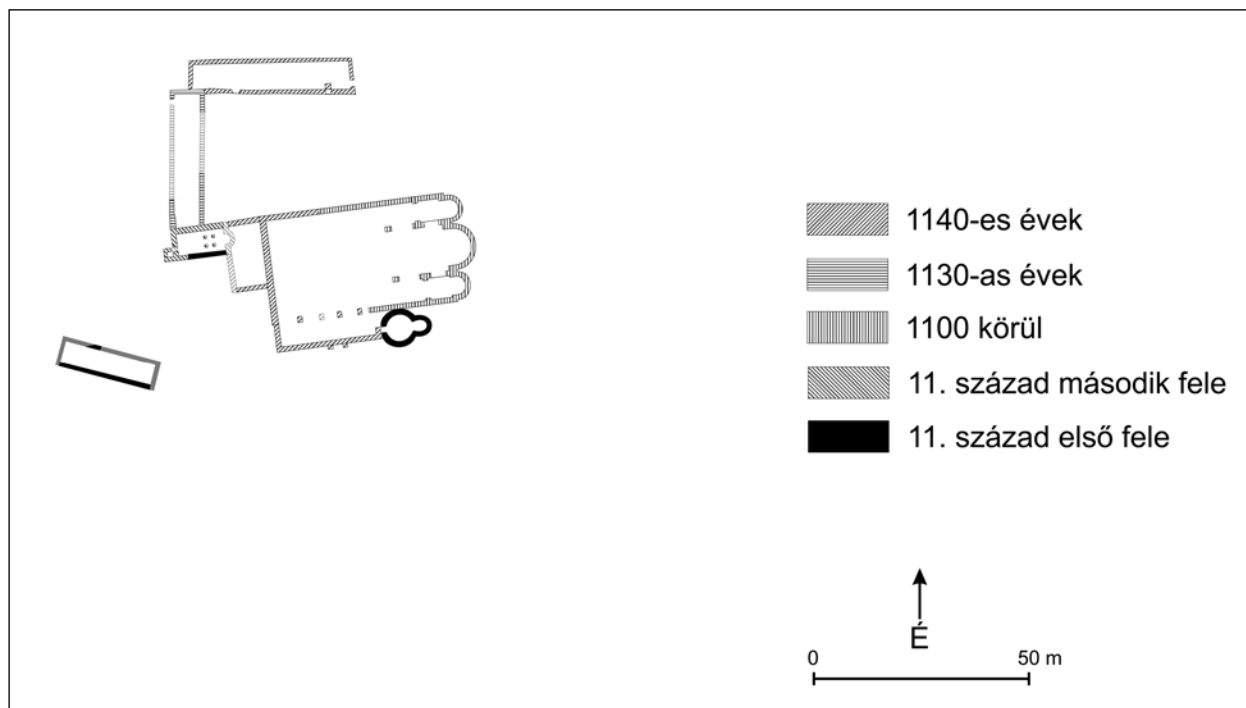
Nem sokkal ennek az épületnek az elkészültét követően emelhettek tőle északkeletre egy hozzá illeszkedő másik, hasonló kváderépületet (4., 19., 21. képek). Ezt 2017-ben szinte teljes egészében fel tudtuk tárni, kivéve északi falának nagyobb részét, ami az északi várfal feletti védőtető alapozásai miatt hozzáférhetetlen volt. Az épületszárnyat a relatív kronológiai megfigyeléseken kívül egy, a déli fala mellé ásott, faragott kőlappal lefedett sírban talált S-végű hajkarika és II. Béla dénárja keltezte a 12. század második negyedére. A sír közelében – bolygatott helyről – egy Könyves Kálmán dénár is előkerült.

A két fázisban, a 12. század második negyedében készült épületegyüttes építése nagy valószínűséggel Martyrius püspökhöz köthető. Martyrius elődje Beztrius püspök volt, akit azonban csak egy 1135-ös királyi oklevél méltóságsorából ismerünk.⁷¹ Martyrius 1135-ben még veszprémi püspök volt, de ebben az évben már Péter vette

⁶⁹ SRH I, 444.

⁷⁰ BEREZ 2019, 95–105.

⁷¹ SUGÁR 1984, 42.

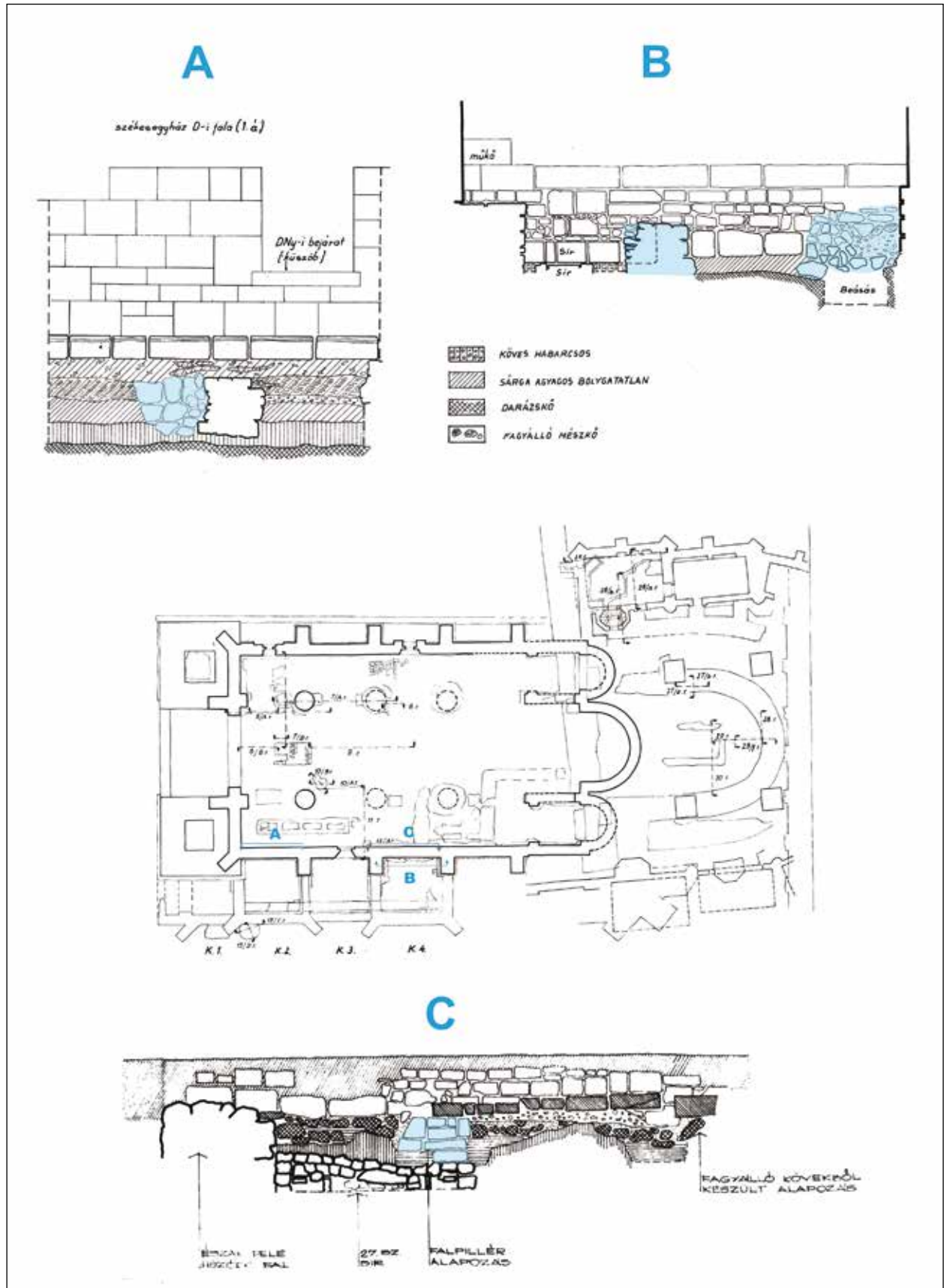
19. kép. Az egri püspöki központ az 1140-es években

Fig. 19. The episcopal seat of Eger in the 1140s

át a veszprémi püspöki méltóságot, így valószínű, hogy Martyrius már akkor átkerült Egerbe, bár egri püspökként az első említése 1142-ből maradt fenn. 1143-ban felszentelte a hernádszéplaki bencés apátság templomát. Egri püspöksége akkor ért véget, amikor 1150-ben vagy 1151-ben megválasztották Esztergomi érsekké. 1150-ben szentelte fel az óbudai Boldogságos Szűz templomát,⁷² majd 1156-ban, már esztergomi érsekként állíttatta fel az esztergomi Szent Adalbert bazilikában a Boldogságos Szűz oltárát, ami a katedrális újjáépítésének lezárását is jelentette. Ez az oltár a székeskáptalan számára készült, a *matutinumok* és *vesperák* tartására. Ezzel együtt II. Géza királytól jelentős adományt is kieszközölt a káptalan számára.⁷³ Martyrius ezek szerint jelentős építtető volt, és ez egri egyházmegyéjének központjában is tapasztalható lehetett. Úgy tűnik, hogy már egri püspöksége első éveiben, még II. Béla uralkodása alatt megkezdhetett egy új püspöki palota építését a régi kisebb és egyszerűbb, részben fából készült palota helyén, a püspöki kápolna északi oldalán. Ezt az épületet azután hamarosan – legkésőbb az 1140-es években – egy új épületszárnnyal egészítette ki, amely minden bizonnyal káptalani épületként értelmezhető.

A további 12. századi egri munkálatokat már nem tudjuk olyan pontosan keltezni, mint a püspöki palota és a káptalanház Martyrius-féle építkezéseit, csak a feltárt falak relatív kronológiájából következtethetünk korukra. Bizonyosan a 12. században, lehetséges, hogy még Martyrius idején épülhettek fel a székesegyház nyugati részének körítőfalai és déli oldalkápolnája, illetve az a pillérsor is, amely a déli kápolnát a székesegyház hosszházától elválasztotta (19–20. képek). A székesegyház hosszházának déli falán, a második támpillértől nyugatra a keleti falszakasz kváderes alapozásától eltérő törtkő alapozás került elő a külső falsík kutatása során Kozák Károly 1971-es ásatásán. Ezt az alaptömböt nyugat felé a 13. század közepén épült hosszházfal alatt egy sekélyebben elhelyezkedő, nagy méretű kváderekből rakott fal, minden bizonnyal egy kőlapokból összeállított sír oldalfala követte, majd egy pillér mélyebb törtkő alapozása következett. A pillértől nyugatra, egy É–D-i tájolású, kőlapokból összeállított sír nyúlt be a folytatódó 13. század közepi, kváderes alapfal alá, fölötte pedig egy másik, K–Ny-i tájolású kőlapos sír feküdt a 13. század közepén készült fal alapozása alatt. A következő szakaszban, a harmadik támpillértől nyugatabbra a 13. század közepére keltezhető fal alapozásába foglalva egy kisebb méretű kváderekből rakott pillér csonkja került elő.⁷⁴ A negyedik

⁷² RUPP 1868, 11.⁷³ SUGÁR 1984, 43–46.⁷⁴ KOZÁK 1975, 11. ábra.

20. kép. A székesegyház déli, gótikus fala alatt feltárt román kori pilléralapozások felmérési rajzai, 1969, 1970, 1971

Fig. 20. Survey drawing of the foundations of the Romanesque piers discovered under the cathedral's southern Gothic wall, 1969, 1970, 1971

21. kép. A káptalani épület északi szárnyának déli kváderhomlokzata a 2017/3. szelvényben

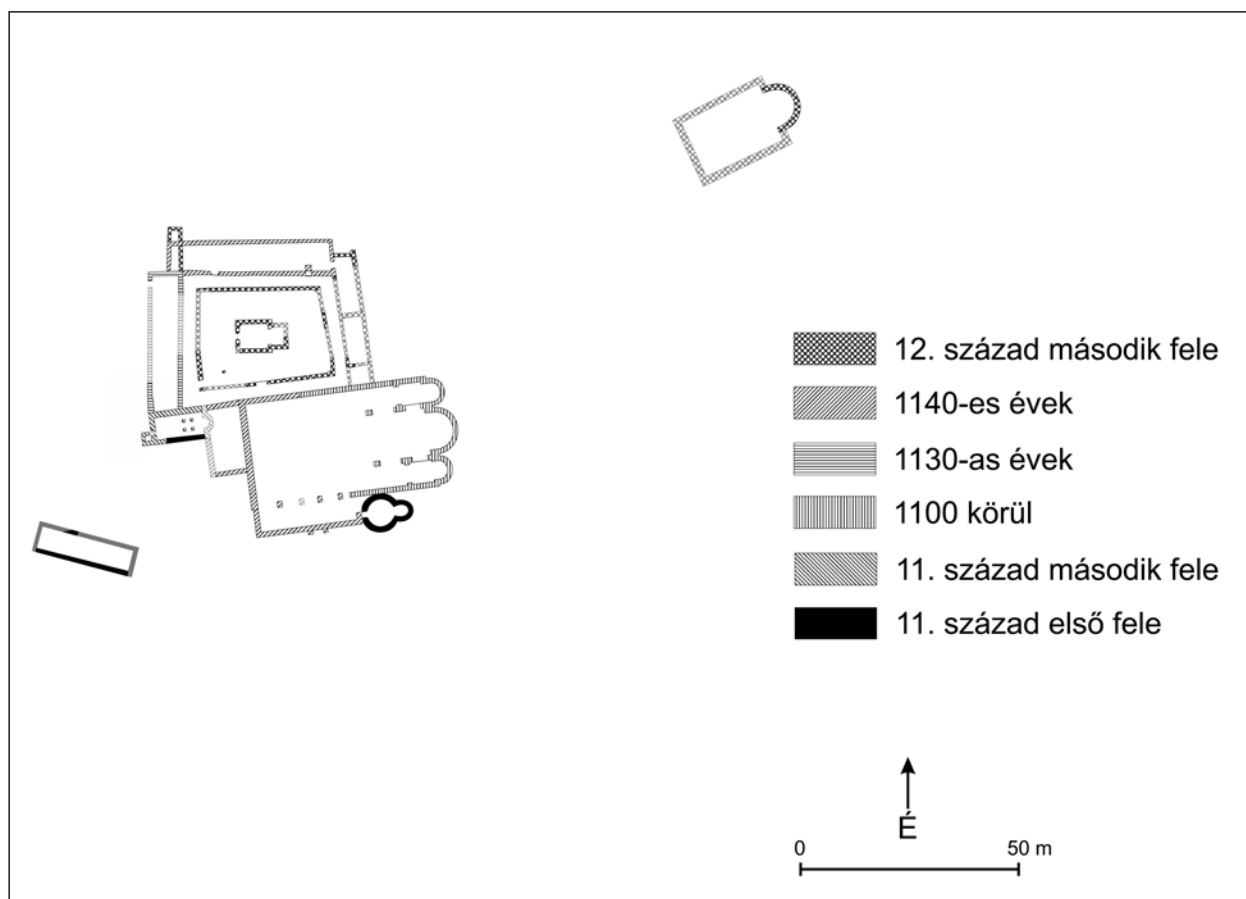
Fig. 21. The southern ashlar façade of the northern wing of the chapter building in Trench 2017/3

támpillértől nyugatra ugyanilyen helyzetben, a 13. század közepén készült alapozásba foglalva egy törtkő alapozáson egy kis méretű kváderekből rakott hasáb alakú pillér alsó két kvádersorát tárták fel.⁷⁵ E pontszerűen alapozott román kori pillérek a gótikus székesegyház déli fala alatt kívül és belül egyaránt megfigyelhetők voltak. Kozák Károly feltárásai alapján nyilvánvaló, hogy a román kori bazilika hosszházának déli fala helyén nem tömör fal, hanem külön alapozott, kváderekből rakott hasáb alakú pillérek sora állt. A dokumentált három pilléren kívül – nagyjából egyenletes pillérostást feltételezve – még egy pillér létét feltételezhetjük a keletről számított negyedik támpillértől keletre. E pillérek törtkő alapozása a bazilika északi fala nyugati felének alapozásával rokon, így feltehetően már a bazilika hosszházának második építési szakaszában készülhettek. A déli fal alatt feltárt pillérektől délre már Pataki Vidor talált egy román kori, K-Ny-i irányú falat a déli gótikus kápolnasor alatt. E falat teljes egészében Kozák Károly tárta fel. Jobbára csak a fal törtkő alapozása került elő, a felmenő fal kvádereiből már kevés maradt meg.

A fal a rotundától nyugatra indul. Keleti vége derékszögben észak felé befordulva falpillért képezett. E pillér keleti falsíkja enyhén íves volt, ami arra vall, hogy eredetileg a rotunda nyugati falához épült hozzá utólag. A K-Ny-i irányú déli fal középső szakasza előtt, annak déli oldalán két alapozástömb került elő, amely közül a keletin egy *in situ* román kori ión oszloplábazatot találtak. Ezeket a maradványokat egy déli kapu maradványaiként azonosították. Az oszloplábazat szintje a román kori székesegyházjáró szintjénél mélyebben, a rotundajáró szintjének magasságában helyezkedett el. A déli fal a román kori székesegyház nyugati falának vonalában, derékszögben észak felé fordult. Itt a gótikus kápolna-fal alatt Kozák Károly a román kori fal külső síkjának felmenő szakaszából is fel tudott tárni három sor kvádert.⁷⁶ A feltárt falak egy olyan oldalkápolnát alkotnak, amely a székesegyház nyugati felével egyszerre épült, terét a székesegyház felé pillérsoros árkád nyitotta meg, keleti vége pedig a 11. századi rotundához csatlakozott, azzal valószínűleg egybenyílt. A kápolna oszlopos keretezésű kapuja a déli oldalon

⁷⁵ KOZÁK 1975, 89, 10. ábra.

⁷⁶ KOZÁK 1975, 7. ábra

22. kép. Az egri püspöki központ a 12. század második felében

Fig. 22. The episcopal seat of Eger in the later 12th century

helyezkedett el. A kápolna – a rotundával együtt – a tatárjárás idején pusztulhatott el, majd az ezt követő újjáépítés során romjait elbontották, helyére a gótikus hosszház déli fala és támpillérei épültek. Csak a 15. század első felében, Rozgonyi Péter püspök emelt a helyén két kápolnát. Ezek a Boldogságos Szűznek szentelt prépostság kápolnával és a püspök saját temetkezési helyének szánt Szent Mihály kápolnával azonosíthatók.⁷⁷ Rozgonyi Péter 1430. július 13-án arra hivatkozva alapította meg a Boldogságos Szűz prépostságot, hogy azt már Szent István király létrehozta, de időközben a tatárok elpusztították.⁷⁸ A prépostság Szent István-i alapításának hagyománya feltehetően a román kori székesegyház déli oldalkápolnájának szentélyét alkotó Szent István kori rotunda alapításából eredt.

Valószínűleg már a 12. század második felében, a káptalani épület északnyugati sarkához egy kis méretű, négyszögletes tornyot toldottak, előtte pedig egy keskeny helyiséget választottak le az épület nyugati végéből (22. kép). Ezek falai

2016–2017-ben kerültek elő (4. kép). A torony északi homlokzata elé lezuhanva került elő egy szvasztikával kombinált kereszttel díszített kváder (23. kép). Ugyancsak a század második felében épülhetett fel a káptalani épület keleti végéhez utólag hozzátoldott keleti épületszárny, ami a két korábbi épületszárnyal és a székesegyházzal együtt egy négyzetes udvart zárt körül. Az épület keleti szárnyának északi végét a múzeum kőtárának építésekor, 1969-ben, Kozák Károly tárta fel,⁷⁹ déli végét pedig 2016-ban nekünk sikerült megfogni (3. kép). Ezen a részen egy válaszfal csonkjai is előkerültek, bár a 2000-es években lefektetett csatornák és kábelek árkai csaknem teljesen elpusztították a maradványait. A válaszfal a szárny déli helyiségét, feltehetően a katedrális sekrestyéjét választotta le a szárny többi részétől. A keleti szárnyból csak a törtkő alapozásokat ismerjük. Az épületek által keretezett udvaron egy kerengő is épült. A székesegyház északi homlokzata mentén 1966-ban és 1969-ben Kozák Károly egy kelet-nyugati irányú falat

⁷⁷ DÉTSY 1964, 1, 9.

⁷⁸ SUGÁR 1984, 150.

⁷⁹ KÁRPÁTI 2010, 173–174.

23. kép. 2016-ban előkerült svasztika-kereszttel díszített kváderkő a káptalani épületegyüttes északnyugati sarkán álló kis torony omladékrétegéből

Fig. 23. Ashlar decorated with a swastika cross found in 2016 in the debris of the small tower standing at the north-western corner of the chapter building complex in 2016

24. kép. A káptalani kerengő északi szárnyának falmaradványa a 2017/4 szelvényben

Fig. 24. Remnants of the wall remains of the northern wing of the cathedral's cloister in Trench 2017/4

talált, ám ennek korát és funkcióját nem vizsgálta.⁸⁰ 2016-ban végzett ásatásunk során kiderült, hogy ez a Kozák Károly által már megtalált, 65 cm széles, kváderkövekből épült fal a kerengő déli fala. A kerengő keleti falának déli befordulását 2016-ban megtaláltuk (3. kép), és vele szemben 2017-ben meg tudtuk figyelni a kerengő északkeleti falsarkát is, valamint az északnyugati falsarkát is, melyet egy török kori gödör erősen megrongált (4. kép). A nyugati szárny déli szakaszát Kozák Károly már 1975-ben feltárta. A kerengő járószintje magasabban helyezkedett el a káptalani épület északi szárnyának építési szintjénél. Erről a magasabb szintről vezetett le egy lépcső az északi szárny keleti részébe a kerengőből. A lépcsőre nyíló ajtó kerete már nem maradt meg, de az épület déli falán a kerengő járószintje alatti alsó kvádorsor még megvan az ajtó helyén, ezért az ajtót csak utólag, a kerengő építése során nyithatták a korábbi falba. A kerengőfal szerkezete is rekonstruálható. A 60 cm vastag, kváderekből épült térdfal több szakaszon fennmaradt (24. kép). A kőtári anyagból ismert egy olyan 42,5 cm vastag ikeroszlop lábazat, amely e térdfalon állhatott. Mivel az oszloplábazat vastagsága nem éri el a térdfal vastagságát, feltehetően pillérek szakaszolták a kerengőnyílásokat. A 2017-es ásatáson, újkori másodlagos befalazásokból előkerült két kis méretű boltívhez tartozó, profilálatlan, faragott kőelem, 2016-ban pedig egy ívek közé illeszkedő, háromszögű kvádert találtunk itt. Ezekből rekonstruálható a kerengőnyílások ívezete és a felettük emelkedő kváderfal. A kerengő déli és keleti szárnya 2–2,5 m széles volt, és benne számos kőlapokból összeállított Árpád-kori sír helyezkedett el. Egy ilyen sír maradványait a kerengőfal udvar felőli oldalán is megtaláltuk, de a 2000-es években kiásott dréncső árka ennek nagy részét elpusztította. Ez az árok semmisítette meg a kerengő délnyugati sarkát is. Az északi kerengőfolyosóban talált, fentebb már említett II. Béla pénzzel keltezett sírban is két temetkezés volt, a sírt egy faragott, de díszítetlen kőlap fedte. Tőle keletre egy téglafalazatú, kőhasábokkal fedett sírban szintén több temetkezést lehetett megfigyelni.

A székesegyház nyugati homlokzatának északi fele előtt, az emeletes püspöki kápolna és a katedrális homlokzata között egy előcsarnokot építettek, amely a székesegyház és a káptalani kerengő főbejárataként szolgálhatott. Az előcsarnoknak a déli és az északi fala került elő Kozák

Károly és Nagy László ásatásai során (9. kép). Nyugati fala a 14. századi előcsarnok nyugati falának vonalába esett, ezért a 14. században elbontották.

A kerengőudvar közepén egyenes szentélyzárodású kápolnát emeltek, melynek falait 1937–38-ban, majd 1984-ben tárták fel (22. kép). Fennmaradt a kápolna nyugati kapujának és északnyugati sarok-faloszlopának lábazata is. A székesegyházi kerengő udvarára épült kápolna esetére a legjobb analógia a regensburgi székesegyház kerengőjének az udvarára épült Mindenszentek kápolna. Ezt II. Hartwig regensburgi püspök (1155–1164) emeltette saját sírkápolnájaként.⁸¹ Az egri kápolnát, amelyet később gótikus stílusban újjáépítettek, a Szent István templommal azonosíthatjuk. Lokalizálását az 1508-as leltár teszi lehetővé, amely a vár fakapuját a Szent István templom mellett említi,⁸² ez a fakapu pedig a székesegyháztól északra nyílhatott a várfalon. A templom titulusa Szent István király volt.⁸³

Mikor Martyrius 1151-ben esztergomi érsek lett, az egri egyházmegyében egy nem kevésbé jelentős személyiség, a párizsi egyetemen tanult Lukács püspök (1151–1158) követte őt, aki Martyrius érsek halála után szintén elnyerte az esztergomi érseki széket.⁸⁴ Később, már a század utolsó negyedében Péter került az egri püspöki székbe (kimutatható 1181–1197 között), aki III. Béla diplomatájaként is működött. Az ő korában keletkezett a magyar püspökségek tizedjöveldelméről az a kimutatás, amely szerint Esztergom után a második leggazdagabb egyházmegye az egri volt, évi 3000 márka jövedelemmel.⁸⁵ A püspökség gazdagsága az e korban zajló nagyléptékű egri építkezésekben is megnyilvánult. Talán Péter püspök alapíthatta a 12. század utolsó két évtizedében a Szent Péter egyházat is, amelyet először csak az 1332–1337 között készült pápai tizedjegyzék említ, 1350-ben és 1358-ban pedig Eger-előhegyi Szent Péter templomnak nevezik. Mellé 1430-ban Rozgonyi Péter püspök alapított társaskáptalant. Helyét a székesegyháztól keletre, a későbbi külsővár területén kereshetjük: talán apszisából alakították ki az 1530-as években a Csaby-bástyát, amelynek falait véglegesen a 18. század eleji keleti várárok kiásásakor bonthatták el. Területe ma a váron kívülre, a Bástya utca helyére lokalizálható (2., 22. képek).

⁸¹ TRAAGER 1980.

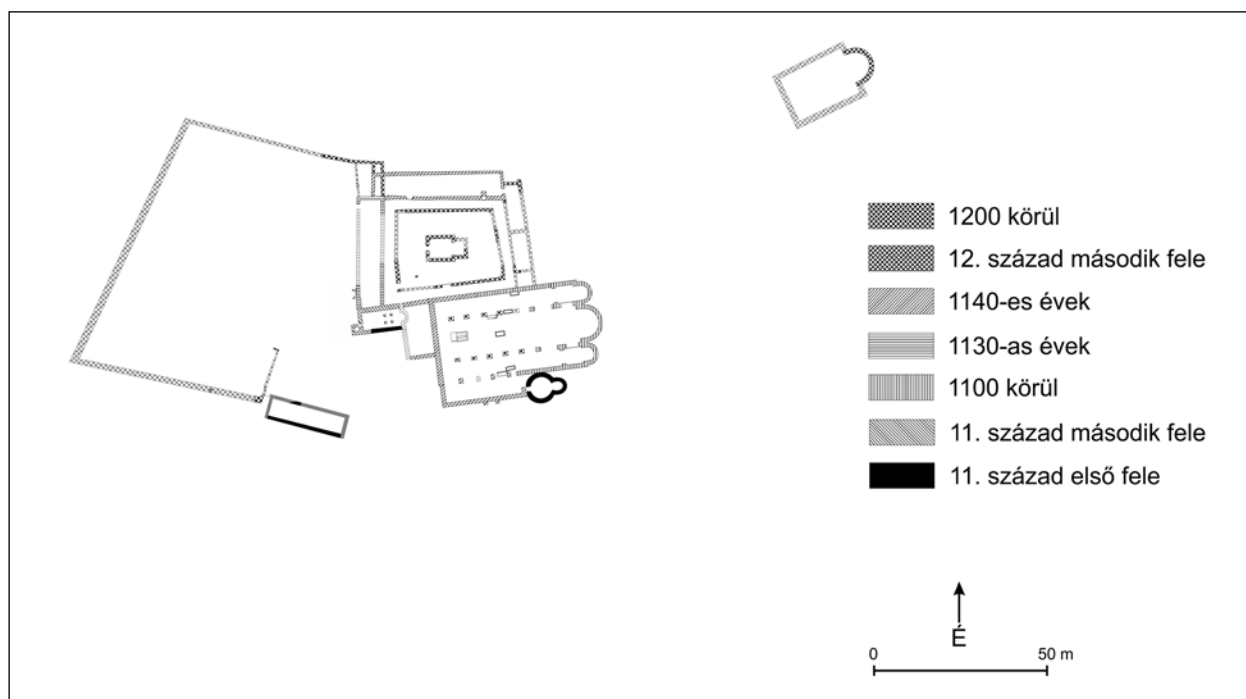
⁸² DÉTSY-KOZÁK 1972, 146.

⁸³ NAGY G. B. 2004, 173.

⁸⁴ SUGÁR 1984, 47–51.

⁸⁵ SUGÁR 1984, 56–58.

⁸⁰ KOZÁK 1974, 142, 24–29. képek.

25. kép. Az egri püspöki központ a 13. század elején

Fig. 25. The episcopal seat in Eger in the early 13th century

*A püspöki központ a 13. század első felében
(25., 29. képek)*

A 13. század első felében az egri püspökök jelentős kormányzati szerepet láttak el. Ebben az időszakban Eger élén három kancellári tisztet viselő, így nagy politikai befolyással bíró főpap követte egymást. Katapán még székesfehérvári prépostként III. Béla, majd Imre király kancellárja volt, és kancellárként nyerte el 1198-ban az egri püspökséget is. Ő volt az, aki 1204-ben Imre királyt eltemette Egerben, majd 1217-ben egri püspökként hunyt el.⁸⁶ Utóda Tamás 1209-től szintén kancellárként és székesfehérvári prépostként emelkedett fel II. András király udvarában, 1210-től elnyerte a veszprémi, majd 1212-től a szebeni préposti címet is, majd Katapán püspök halála után az egri püspöki méltóságot is. Még ebben az évben útra kelt a királlyal a Szentföldre, a kereszties hadjárat résztvevőjeként, és onnan csak 1219-ben indult, majd 1220-ban érkezett haza. Az egri püspökség élén addig állt, míg 1224-ben el nem nyerte az 1223 novemberében megüresedett esztergomi érseki széket, melyet ugyanezen év végén bekövetkezett haláláig töltött be.⁸⁷ Utóda Kilit püspök már 1219-ben viselte a kancellári és egri préposti tiszteket, majd Tamás esztergomi

érseki kinevezése után egri püspökké választották, mely tisztséget 1245 végén bekövetkezett haláláig töltötte be.⁸⁸ E három főpaphoz köthető Egerben a román kori székesegyház épületének befejezése, és a székesegyház körüli püspökvár kiépítése.

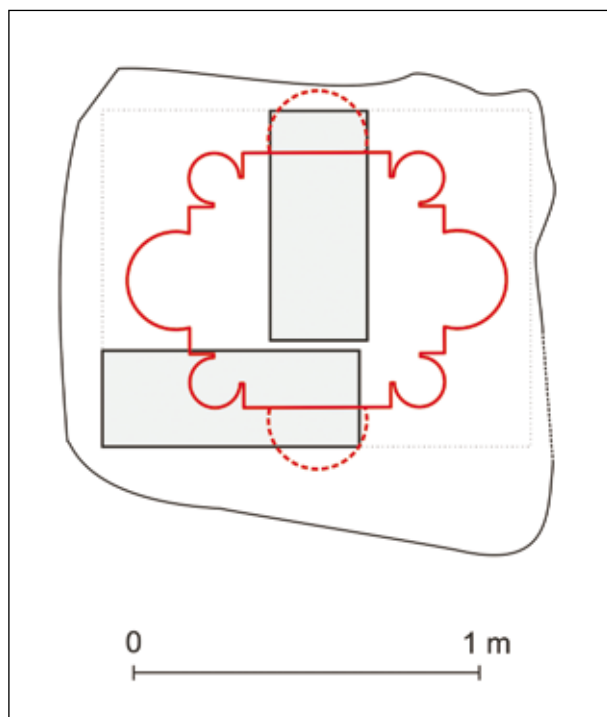
A székesegyház hosszháza oldalfalainak befejezését követően fejezhették be a belső teret alkotó pillérsorokat. A pilléralapok közül Kozák Károly ásatásai tíznek a maradványait hozták felszínre, mindössze az északi pillérsor két keleti pillére nem került elő. Ezek alapján rekonstruálható a hosszház hat-hat pillérből álló két pillérsorának kiosztása. Az egri székesegyház kőanyagában egy igen jelentős csoportot képviselnek a 13. század elejére keltezhető kora gótikus faragványok. Ezek nagy része a székesegyház pilléreihez, boltozataihoz és szentélyrekesztőjéhez köthető. A kőtárban található kora gótikus pillér-rétegekővek görögkereszt alaprajzú pillérmagokból, a keresztszárak közé helyezett kisebb, illetve a keresztszárak végébe illesztett nagyobb háromnegyed oszlopokból álló pillérekhez tartoztak. Előfordulnak olyan elemek is, ahol a keresztszárak végéről elmaradt a nagyobb oszlop. Ezek alapján elméletileg két- vagy háromféle pillérforma is rekonstruálható: egy erősebb, minden

⁸⁶ SUGÁR 1984, 59–61.

⁸⁷ SUGÁR 1984, 62–68.

⁸⁸ SUGÁR 1984, 69–75.

irányban egyformán tagolt, egy gyengébb, ahol legalább az egyik oldalon elmaradtak a nagyobb háromnegyed oszlop tagozatok, illetve egy még gyengébb, ahol két átellenes oldalról is elmaradtak a háromnegyed oszlopok. A feltárt alapozások közül az északnyugatin a pillér bázisának két köve is fennmaradt. Ezek egy 1 m széles bázisméretet adnak ki. A faragott kövekből rekonstruálható legerősebbik pillér törzsszélessége 110 cm, a közepesé 90 cm, és amennyiben a pillér mellékhajó felé néző oldalán sem volt nagy háromnegyed oszlop, akkor a törzsszélesség csupán 75 cm lehetett. Mivel nem ismert a pillérek lábazati profilja, így biztosan csak annyi állítható, hogy a legerősebb, teljesen szimmetrikus pillérforma nem fér rá a feltárt bázisra (26. kép). Ez azért lényeges, mert ezzel kizárható, hogy a gyengébb pillérekről azért hiányzik a főhajó felé néző tagozat, mert azok a kanonoki kórusban álltak volna, és a stallumok elhelyezése miatt ezt a tagozatot magasabbról, konzolról indíthatták, hiszen a feltárt gyengébb pillérhez tartozó bázis a legnyugatibbra álló pillérpár része, tehát biztosan nem tartozhatott a kanonoki kórus területéhez. A pillérosztás ezek szerint vagy csupa olyan pillérből állt, amelynek nem volt a főhajó felé néző háromnegyed oszlop tagozata, vagy támváltással kell számolnunk.

26. kép. A székesegyház hosszházának északkeleti első pillér-alapozása és talplemeze a késő román pillérek profiljával

Fig. 26. Foundation and bearing plate of the first north-eastern pier in the cathedral's nave, with the outline of late Romanesque piers

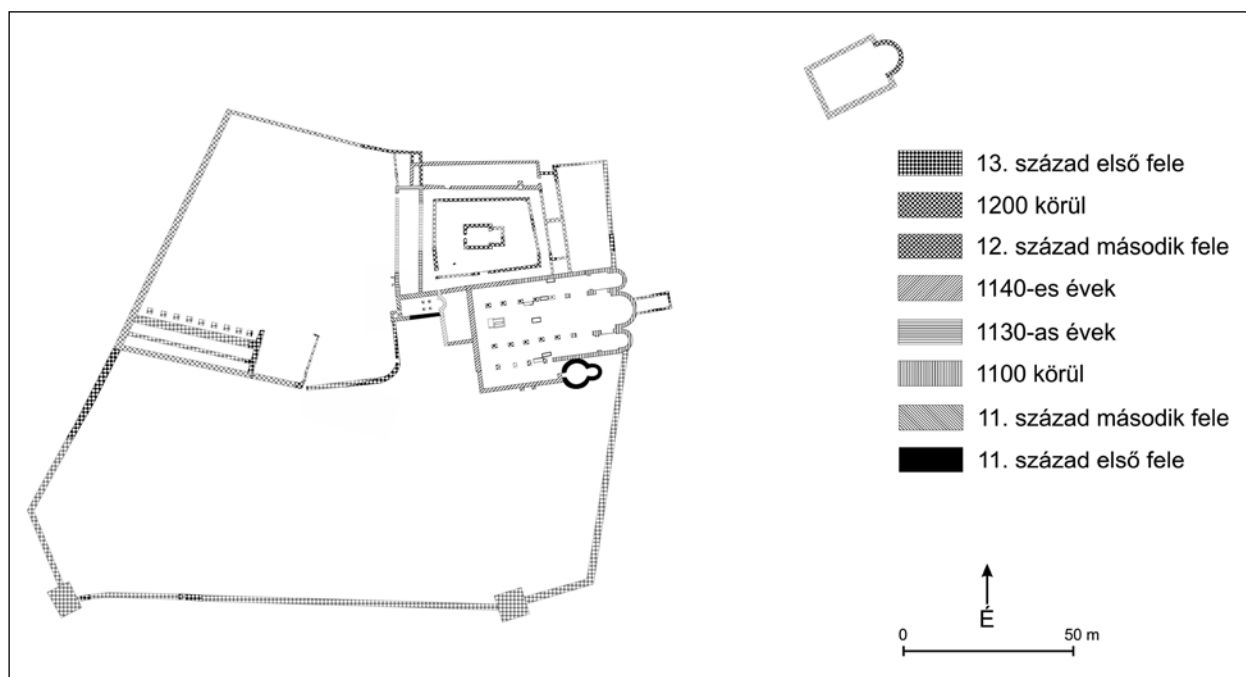
27. kép. A palota körítőfalának délkeleti sarka a 2017/17. szelvényben

Fig. 27. South-eastern corner of the wall enclosing the palace in Trench 2017/17

28. kép. Kis méretű román kori oszlop a palota körítőfalának falmagjába falazva a 2017/17. szelvényben

Fig. 28. Small Romanesque column walled into the core of the wall enclosing the palace in Trench 2017/17

29. kép. Az egri püspöki központ a tatárjárás előtt

Fig. 29. The episcopal seat in Eger before the Mongolian invasion

A főhajó nyugati felében, a második és a harmadik pillértengely között egy sírkamra került elő 1937-ben. A sírkamra egy boltozott, kváderfalú építmény, nyugat felől levezető lépcsővel, és a padlójába mélyített, kőlapokból összeállított sírral. A sírépítmény központi helyzete a székesegyház 12. század második felében épült részében, és egyedi formája alátámasztja azt a fel-

tételezést, hogy azonosítható lehet Imre király sírjával.⁸⁹

A hosszház keleti pillérpárja és a szentély-négyzet T alakú pillérei között nagyobb a távolság, mint ami a többi rekonstruálható pillérállás között adódik, ami a szentélyek előtt egy hang-

⁸⁹ HAVASI 2017; BUZÁS-KOVÁCS 2019, 224–229.

súlyos térszakasz létét feltételezi. Ennek a keresztházra emlékeztető szakasznak a nyugati oldalán számolhatunk a kanonoki kórus szentélyrekesztőjével. A rekesztőfal fontos elemeit már Sedlmayr János is azonosította, sőt a falat tagoló félköríves fülkesor egy részét rekonstruálta is a vármúzeum régi kőtárában. Az általa összeállított vörös tufából faragott szerkezetekhez tartozó, azonos tagolású fehérmárvány fülkék töredékeit nagyrészt Kozák Károly találta meg, ám lelőhelyük ismeretlen volt. E töredékeket Havasi Krisztina publikálta.⁹⁰ A káptalani kolostor északnyugati sarka előtt húzódó árok betöltéséből 2017-ben nagyszámú további fehérmárvány töredéket találtunk, többek között két ornamentális darabot: egy indadíszes párkánytöredéket (31. kép) és egy ívháromszöget díszítő faragványt madáralakkal és szőlőfürttel (30. kép). Mivel ezen a helyszínen már Kozák Károly is végzett feltárást 1981-ben,⁹¹ valószínű, hogy a többi fehérmárvány töredéket, vagy legalábbis azok egy részét ő is itt találhatta meg. Ez az árok a káptalani kolostort vehette körül. A tatárjárás után betöltött északnyugati vége a kolostor sarkánál derékszögben észak felé fordult és kiszélesedett, feltehetően a benne összegyűlt esővíz kivezetése érdekében.

2017-ben a székesegyháztól nyugatra egy nagy kiterjedésű falrendszer nyomaira bukkantunk (25. kép). Ennek északkeleti része a későbbi gótikus püspöki palota keleti végének középtengelyében került elő (4. kép). Itt a káptalani kolostor északnyugati sarkához épült kis torony nyugati oldalára egy új, vékony kváderfalakkal övezett helyiséget építettek, aminek a révén a kolostor északi szárnya a nyugati szárny nyugati homlokzatáig tolódott előre. Az új helyiség északi kváderfalának néhány részletét és nyugati falalapozásának egy rövid fennmaradt szakaszát találtuk meg. Eme vékony kváderfal egy olyan alapozásra épült, amely a kolostor újonnan kialakított északnyugati sarkától kissé nyugat felé megtört vonalban folytatódott északnyugati irányba. A falrendszer délkeleti sarkát a későbbi provizori palota nyugati fala mellett találtuk meg (5., 27. képek). Az itt feltárt falsarok iránya illeszkedett a tőle keletre álló korai palotaépület tájolásához, tehát építése idején a korai palotaépület még minden bizonnyal állhatott. A régi palotaépület és az új falsarok között egy rámpát alakítottak ki, amely a falakkal övezett északi terület magasabban fekvő belső udvarára vezetett fel. A falsarok alapozása melletti rámpa feltöltési rétegeből 12.

30. kép. Ívháromszöget díszítő román kori fehérmárvány faragvány szőlőinda és madár ábrázolásával a káptalani épületet övező északi árok 13. századi betöltéséből, a 2017/7. szelvényből

Fig. 30. Romanesque white marble carving of a vine tendril and a bird, once decorating a spandrel, from the 13th-century fill of the northern ditch around the chapter building recovered from Trench 2017/7

század végi, 13. század eleji kerámiatöredékek kerültek elő,⁹² a falban pedig egy másodlagosan felhasznált 12. századi oszloplábazatot találtunk befalazva (28. kép). A falrendszer nyugati falának kiszedett alapárkát és kváderköveinek törmelékét még Kozák Károly figyelte meg a múzeum egykori képtárépülete és a gótikus püspöki palota

⁹⁰ HAVASI 2003.

⁹¹ KOZÁK 1984b.

⁹² BEREZ 2019, 93–94.

31. kép. Fehérmárványból készült indadíszes román kori párkány a káptalani épületet övező északi árok 13. századi betöltéséből, a 2017/7. szelvényből

Fig. 31. Tendril-ornamented Romanesque moulding of white marble from the 13th-century fill of the northern ditch around the chapter building recovered from Trench 2017/7

közötti területen. Itt a falon kívül egy árok nyomai is előkerültek. A falakkal övezett területen belül épületek is állhattak. A déli fal mentén, a múzeum mai igazgatósági épületének kapuja előtt vízvezeték-építés során Kozák Károly⁹³ és Nagy László⁹⁴ is jelentős kőfal-maradványokra bukkant, a terület középső részén pedig szintén Nagy László, majd mi is kisebb kváderfal szakaszokat tártunk fel. Ezek a csak igen töredékesen ismert falmaradványok egy nagy méretű, jelentős palotaépület léteire vallanak, de ennek teljes kiterjedését és alaprajzát csak további ásatásokkal lehetne tisztázni (29. kép). E palota talán annak a korai, 11. századi palotaépületnek a funkcióját vehette át, amely a székesegyház délnyugati sarka előtt állt, és amit a 13. század elején

lebontottak. A 11. századi palotaépület helyén ugyanis a nyugati falrendszer építésénél valamivel később, egy íves sarkú, L alaprajzú falat építettek az emeletes kápolna és a nyugati falrendszer délkeleti sarka között. Az új falszakasz azonban nem épült közvetlenül hozzá a régebbi falsarokhoz: a kettő között fennmaradt a vár belsejébe vezető rámpa. E falnak a teljes keleti szakaszát feltártuk, nyugati végének pedig egyetlen kősorát találtuk meg a később ráépült provizori palota délnyugati sarka alatt (5. kép). A fal keleti szélén egy ajtót alakítottak ki, amely a székesegyház nyugati homlokzata előtti térre nyílt. A székesegyháztól nyugatra feltárt kőpor és kősfira rétegek a székesegyház nyugati részének 12. század második felére keltezhető építkezéseire köthetők, az íves sarkú L alakú falat pedig ebbe a kőpor rétegbe alapozták. E fallal egy időben készült a térnek az a kőburkolatos szintje is, amelyre a fal

⁹³ KOZÁK 1987.

⁹⁴ NAGY L. 2015, 70–73.

ajtaja nyílt, és amely a román kori székesegyház szintjéhez igazodott.

A 13. század első felében a román kori püspöki palotát is átépíthették. A palota nyugati homlokzata előtt valamilyen faépítménynek, esetleg építési állványzatnak a cölöplyuk-sorát tártuk fel. Ennek keltezését a cölöplyukakból előkerült 13. századi kerámiatöredékek teszik lehetővé. A legészakabbi cölöplyuk a 12. századi püspöki palota északnyugati sarka előtt került elő (4. kép), ennek közelében a cölöplyukhoz tartozó szinten egy friesachi dénárt találtunk.

A vár délnyugti sarkában, a török kori ágyúdomb helyén 2019-ben egy K-Ny-i irányú falkiszedés árkat találtuk meg a benne lévő habarccsal és alsó köréteggel együtt. A falalapozás 110 cm széles volt, az alapárok szélessége alul 120 cm, felül 160 cm. A falkiszedést 13. századi kerámiával kelezett bontási törmelékréteg töltötte ki. A fal déli oldalán megtaláltuk a habarccsal építési szintjét és a hamus pusztulási réteget, északi oldalán viszont az altalajig csak a bontási törmelékréteget találtuk. A falat összesen 670 cm hosszan tudtuk követni. A vastag fal, melyhez nem kapcsolódott padló, feltehetően egy korai várfal lehetett, iránya a Hyppolit-kapu felé mutat. Pusztulása talán a tatárjárással állt összefüggésben.

A 13. század első felére kiépült egri püspöki központot a feltárt falmaradványok alapján kö-

vetkezőképpen rekonstruálhatjuk: Az északról és nyugatról meredek, délről valamivel menedéke-
sebb lejtővel határolt dombot körben kőfalak öveztek. A falrendszer északkeleti részét a székesegyház északi oldalához csatlakozó káptalani kolostor, északnyugati sarkát pedig egy közel négyzetes alaprajzú belsővár képezte. E belső vár falrendszere a délkeleti sarokban nem futott neki a székesegyháznak, hanem előtte egy kis, kővezetett burkolatú, négyzetes teret hagyott szabadon, amit északról a püspöki kápolna, északkeletről pedig a székesegyház és a káptalani kerengő előcsarnoka határolt, ezáltal a székesegyház nyugati kapuja, és a káptalani kolostor nem a belső-, hanem a külsővárból volt megközelíthető. A belső várból nyílt viszont a káptalani kolostor nyugati szárnyát elfoglaló püspöki palota, illetve annak déli végéhez csatlakozó emeletes püspöki kápolna, továbbá az udvar déli oldalának nyugati felén emelkedő palotaépület. Elképzelhető, hogy ez az épület szolgálhatott Imre király egri szállásaként az uralkodó halála idején, 1204-ben. A palotákat övező belső várfal bejárata a déli oldal közepén nyílt, de egy ajtó kivezetett a székesegyház nyugati kapuja előtti tereszkére is. A külső várfal a belsővár és a székesegyház déli oldala előtti területet vette körül, de pontos kiterjedését, és főleg keleti lezárását ma még nem ismerjük (29. kép).

IRODALOM

- ANKER, LEIF
2005 The Norwegian Stave Churches. Arfo.
- BAKAY KORNÉL
2011 Somogyvár, Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása, 1972–2009. Budapest.
- BERECZ BARBARA
2019 Az egri vár 2017-es feltárásának Árpád-kori kerámia anyaga. In: H. Szilasi Á. (szerk.): Örökségünk védelme és jövője 3. A Dobó István Vármúzeumban 2017. február 9–10-én megrendezett restaurátor szimpózium tanulmánykötete. Studia Agriensia 38, Eger, 91–107.
- BUNYITAI VINCE
1883 A váradi püspökség története I. Nagyvárad.
- BUZÁS GERGELY
2006 Az egri székesegyház XIII–XIV. századi gótikus épülete. Az Egri Vár Híradója 38. (Eger) 21–65.
2010 A szekszárdi apátság temploma a középkorban. In: Kollár T. (szerk.): Építészet a középkori Dél-Magyarországon. Budapest, 554–603.
2016 A középkori pécsi püspökvár. In: Heidl Gy.–Raffay E.–Tüskés A. (szerk.): Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról. Tóth Melinda emlékére. Pécs, 75–103.
2017a Az egri vár az Árpád-korban. Várak, kastélyok templomok – Évkönyv, 65–69.
2017b Koraközépkori udvarház Abasáron. In: H. Szilasi Á. (szerk.): Örökségünk védelme és jövője 2. A Dobó István Vármúzeumban 2016. február 4–5-én megrendezett tudományos konferencia tanulmánykötete. Studia Agriensia 33, Eger, 10–19.
2019a Jelentés az egri vár 2016–2017-ben lezajlott régészeti kutatásairól. In: H. Szilasi Á. (szerk.): Örökségünk védelme és jövője 3. A Dobó István Vármúzeumban 2017. február 9–10-én megrendezett restaurátor szimpózium tanulmánykötete. Studia Agriensia 38, Eger, 51–73.
2019b Az egri vár zászlódombjának feltárása. Várak, kastélyok, templomok – Évkönyv, 52–56.

BUZÁS GERGELY–KOVÁCS OLIVÉR

2019 Az Árpád-házi uralkodók sírjai. Budapest.

CASANELLI, ROBERTO–PIVA, PAOLO

2010 Casanelli, R.–Piva, P. (eds): *Lombardia Romanica*. Milano.

DÉTSY MIHÁLY

1964 Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. *Művészettörténeti Értesítő* (Budapest) 13, 1–19.

DÉTSY MIHÁLY–KOZÁK KÁROLY

1964 Az egri várban álló gótikus palota helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem* (Budapest) 2, 31–72.

1967 Az egri vár feltárása IV. Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger) 5, 87–116.

1972 Eger vára. In: Voit P. et al. (szerk.): *Magyarország Műemléki topográfiája* 8, Heves Megye Műemlékei II. Budapest, 77–159.

GEREVICH TIBOR

1938 Magyarország románkori emlékei. Budapest.

GEREVICH LÁSZLÓ

1983 The Royal Court (curia), Provost's Residence and the Village at Dömös. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* (Budapest) 35, 385–409.

GYÖRFFY GYÖRGY

1984 Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: Bartha A. (szerk.): *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1*. Budapest, 575–1006.

1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest.

HAVASI KRISZTINA

2003 „1200 körüli” faragványcsoport töredékei a középkori egri székesegyházból. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 39, 113–188.

2017 „Cuius corpus requiescit in ecclesia agriensi...” („Cuius corpus requiescit in ecclesia agriensi...”). *Archaeologiai Értesítő* (Budapest) 142, 129–166.

HÓMAN BÁLINT

1921 Magyar Történet I. Budapest.

1938 Szent István. Budapest.

IPOLYI ARNOLD

1865 Az egri megye Sz. János apostol és evangelistáról nevezett régi székesegyháza az egri várban. In: *Emlékkönyv Kis-Apponyi Bartakovics Béla érsek Aranymiséjének ünnepére*. Eger, 95–171.

KANDRA KABOS

1883 A somboly-pankotai főesperesség. *Századok* (Budapest) 17, 582–592.

KARCSAG ÁKOS–SZABÓ TIBOR

2012 Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Budapest.

KÁRPÁTI JÁNOS

2010 Az egri püspökvár. Eger.

KISS ATTILA

2007 Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* (Budapest) 120, 549–576.

KOSZTA LÁSZLÓ

2013 A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs.

2014 A bihari püspökség alapítása. In: Zsoldos A. (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1*. Nagyvárad, 41–81.

KOZÁK KÁROLY

1966 Az egri vár feltárása (1957–65) III. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 4, 97–152.

1969a Az egri vár feltárása (1957–67) V. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 6, 115–169.

1969b Az egri vár feltárása (1957–1968) VI. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 7, 179–208.

1972 Az egri várszékesegyház feltárása I. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 10, 159–190.

1974 Az egri várszékesegyház feltárása II. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 11–12, 131–158.

1975 Az egri várszékesegyház feltárása III. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 13, 81–99.

1979 Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 16–17, 157–181.

1981 Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása II. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 18, 5–46.

1983 Árpád-kori falu maradványainak feltárása az egri várban I. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* (Eger) 19, 75–110.

1984a Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század) (*Die Zentralkirchen in Westeuropa [IX–XI. Jahrhundert]*). A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém) 17, 107–144.

1984b Árpád-kori műhelyek és egy középkori fűtőkemence az egri várban. In: Gömöri J. (szerk.): *Iparrégészet. II. Iparrégészeti és archeológiai kutatások Magyarországon*. Veszprém, 205–215.

- 1986 Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása III. Agria – Az Egeri Múzeum Évkönyve (Eger) 22, 5–34.
 1987 Leletmentés az egri várban I. (1985–86). Agria – Az Egeri Múzeum Évkönyve (Eger) 23, 413–429.
 1990 Az egri vár feltárása VII. (1957–1988). Agria – Az Egeri Múzeum Évkönyve (Eger) 25–26, 317–375.
- KOZÁK KÁROLY–SEDLIMAYR JÁNOS
 1972 Az egri vár Tömlöc- és Földbástyájának helyreállítása. Magyar Múemlékvédelem (Budapest) 1969–1970, 245–267.
 1987 Az egri vár középkori kőtára. Eger.
- KRISTÓ GYULA
 1974 A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest.
- LÉNÁRT ANDOR
 1982 Az egri vár feltárásának története 1949-ig. Studia Agriensis 2. Eger.
- MORDOVIN MAXIM
 2016 Várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–12. században. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 5. Budapest.
- MRT 4 Torma, I. (szerk.): Magyarország Régészeti topográfiája 4. A pápai és a zirci járás. Budapest.
- NAGY GÉZA BALÁZS
 2004 1580 előtti adatok az egri püspöki vár történetéhez. Agria – Az Egeri Múzeum Évkönyve (Eger) 40, 163–188.
- NAGY LÁSZLÓ
 2015 Beszámoló az egri várban 2014-ben végzett régészeti munkákról. Castrum (Budapest) 18, 59–104.
- PAULER GYULA
 1899 Magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest.
- RUPP JAKAB
 1868 Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest.
- SRH Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest, 1937–1938. (reprint 1999).
- STEVENS, ULRICH
 2003 Burgkapellen. Andachts, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter. Darmstadt.
- SUGÁR ISTVÁN
 1984 Az egri püspökök története. Budapest.
- SZENTPÉTERY IMRE
 1943 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica). II. kötet, 1. Füzet, 1255–1272. Budapest.
- SZÉKELY GYÖRGY
 1972 A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. In: Kralovánszky A. (szerk.): Székesfehérvár évszázadai 2. – Középkor. Székesfehérvár, 45–72.
- TAKÁCS IMRE
 2001 Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése. In: Takács I. (szerk.): Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma, 159–186.
- TÓTH SÁNDOR
 1994 A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: Mikó Á.–Takács I. (szerk.): Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kiállítási katalógus. Budapest, 54–62.
 1998 Pillér és ív a magyar romanikában. In: Bardoly I.–László Cs. (szerk.): Koppány Tibor Hetvenedik Születésnapjára. Művészettörténet – műemlékvédelem (Budapest) 10, 49–73.
- TÓTH PÉTER
 2007 A vallonok legkorábbi betelepülése Magyarországra. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc) 46, 543–548.
- TRAEGER, JÖRG
 1980 Mittelalterliche Architekturfiktion. Die Allerheiligenkapelle am Regensburger Domkreutgang. München–Zürich.
- WINTERFELD, DETHARD VON
 1993 Die Kaiserdome Speyer, Mainz, Worms und ihr romanisches Umland. Würzburg.
- WOLF, ARNOLD
 1971 S. Johannis in Curia. Die erzbischöfliche Pfalzkapelle auf der Südseite des Kölner Domes und ihre Nachfolgebauten. Kölner Domblatt (Köln) 33/34, 125–174.

EMERGENCE OF THE ÁRPÁDIAN AGE EPISCOPAL CENTRE IN EGER

GERGELY BUZÁS

The excavations between 2016 and 2019 in Eger Castle represent the most recent campaign in the investigation of its buildings begun in 1862. We gained important new insights into the 11th–13th century history of the castle and the episcopal centre of Eger, principally from the observations made during the investigation of the area on the northern and western side of the medieval cathedral and on the castle's the south-western cannon emplacement mound. The overview of the architectural history of the episcopal centre before the Mongolian invasion of 1241 presented here is based on the assessment of the recent campaigns and of the excavations conducted by Károly Kozák between 1957 and 1989.

The earliest architectural complex on the castle hill was a manor house made up of a rotunda, a palace and a tower-like structure dating from the first half of the 11th century that were established over an existing cemetery. There is nothing to indicate that Eger had been an episcopal centre at this time; the buildings rather suggest a royal estate centre, which nevertheless had probably played an important role in the conversion of the broader area to Christianity. Although the diocese tradition recorded in the late 13th century linked the foundation of the Eger bishopric to King St. Stephen, the first bishop of Eger mentioned in the written sources, a certain Liduinus of Liège, was active in the second half of the 11th century: in a Namur chronicle written after 1064, he is mentioned as the bishop of Bihar, while the Liège necrologium designates him as bishop of Eger. It seems likely that the Bihar and Eger bishopric designated the same diocese, which had perhaps been created as a missionary diocese in St. Stephen's life and that its first permanent seat, established at an unknown date, was in the centre of the Bihar principality. Still during Liduinus' lifetime, probably after the Uz attack on Bihar in 1068, the episcopal seat was transferred from Bihar to Eger, first temporarily and then permanently towards the end of St. Ladislaus' reign, in the wake of the Cumanian attack of 1091 on Bihar.

In the second half of the 11th century, the tower-like building of the manor house was transformed into a two-storey chapel with four piers, probably in relation to the creation of the episcopal residence. At the turn of the 11th–12th centuries, when the seat of the bishopric was permanently established in Eger, various wooden structures, among them a wooden bell tower, were erected next to the two-storey chapel, and the construction of the three-nave cathedral in the Romanesque style – beginning with the chevet – was begun on the northern side of the early rotunda. In the 1130–1140s, in the time of Bishop Martyrius, the episcopal palace and the chapter buildings were constructed on the northern side of the cathedral, and the walls of the nave a chapel adjoining the early rotunda. In the second half of the 12th century, a cloister was built between the episcopal palace, the chapter building and the cathedral, which in the east adjoined a wing, and a chapel dedicated to St. Stephen was erected in the centre of the courtyard. A church dedicated to St. Peter was constructed east of the cathedral complex in the same period. The nave of the cathedral was completed in the early Gothic style under Bishop Katapán around 1200. In 1204, the bishop had King Emerich, who had died in Eger, buried in a vaulted grave chamber constructed in the nave. The quadrangular inner castle enclosed within a stone wall in front of the cathedral complex was probably built at the same time. Later, in the first half of the 13th century, the 11th century palace building was demolished and a wall was built in its place. A new palace was erected farther to the west; however, few wall remains of this new building are currently known. An outer castle ringed by stone walls was built on the southern side of the cathedral and the inner castle, of which a wall section whose foundation had been removed was uncovered under the castle's later south-western cannon emplacement mound.